

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)
Volume 4 Issue 4, p. 385-413, November 2012

**Ağrı İsyanı (1926-1930) ve Türkiye-İran Krizi (1930): Türk Dış
Politikası Tarihinde Bir Zorlayıcı Diplomasi Uygulaması**
*Rebellion of Ağrı (1926–1930) and Turkey–Iran Crisis (1930): An Application of
Coercive Diplomacy in the History of Turkish Foreign Policy*

Dr. Bülent ŞENER
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Öz

Bu çalışmada, Ağrı İsyanı (1926–1930) ve bu isyanla bağlantılı olarak Türkiye ile İran arasındaki sınır problemi ve güvenlik krizi incelenmiştir. Krizin ve sınır probleminin özünü, İran'ın kendi sınırını kullanan isyancılara karşı hareketsiz kalması, onlara dolaylı destek vermesi ve 1913 tarihli İstanbul Protokolü'nün geçerli olup olmadığını sorgulaması oluşturmaktadır. Söz konusu kriz sırasında Türkiye'nin İran'a karşı izlemiş olduğu zorlayıcı diplomasi stratejisi değerlendirilerek, Türkiye'nin izlemiş olduğu siyasanın hem isyanın sonlandırılması, hem de sınır probleminin çözümlenmesi noktasında başarılı olduğu kanaatine ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ağrı İsyanı, Kürt isyanları, Zorlayıcı diplomasi, Türkiye, İran, Küçük Ağrı Dağı

Abstract

This article covers the Rebellion of Ağrı (1926–1930), the border problem and the incurred security crisis between Turkey and Iran during the rebellion. The essence of the crisis and the border problem was that Iran not only failed to act against the rebels using its borders but also it indirectly supported the rebels, and questioned whether or not the Istanbul Protocol of 1913 was still valid. By analyzing Turkey's coercive diplomatic strategy against Iran during the crisis in question, this study argues that Turkey's policies proved successful both in terms of ending the rebellion and solving the border problem.

Key Words: Ağrı Rebellion, Kurdish Uprisings, Coercive diplomacy, Turkey, Iran, Small Ağrı Mountain

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan itibaren çeşitli dönemlerde, esas itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılında ortaya çıkan Kürt isyanlarının bir devamı olarak, bir dizi Kürt isyanıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Gerek cumhuriyetin üzerine oturduğu siyasal ve anayasal felsefenin benimsenmesi noktasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan bazı Kürt aşiretlerinin bunu reddetmesi, gerek *Doğu Sorunu*'nun bir uzantısı olarak

dönemin büyük güçlerinin Türkiye'deki bu kesimleri "ayrılıkçılık" noktasında desteklemesi, gerekse Türkiye'nin sınır komşularının siyasi ve askeri nedenlerle isyancı Kürt aşiretlerine destek vermesi, Türkiye'nin bu konuda bir dış siyasa belirlemesini de gerekli kılmıştır.

1926-1930 döneminde üç aşamada gelişen Ağrı İsyanı, ülke içinde huzursuzluk ve güvensizliğe neden olduğu gibi, isyancı Kürt aşiretlerinin İran'dan destek alıyor olması da Türkiye ile İran arasında dozu giderek artan gerilimlere ve nihayet bir krize neden olmuştur. Türkiye, 1930'lara gelinceye kadar Türkiye-İran sınırındaki Kürt aşiretlerinin suç teşkil eden faaliyetleri konusunda İran'dan beklediği desteği alamadığı gibi; isyancılara karşı yürütülen askeri harekâtlar sırasında, isyancıların İran'ın fiili denetiminde olan¹ Küçük Ağrı Dağı'nın İran tarafına kaçmaları ve İran'ın bu konudaki eylemsizliği, harekâtlardan beklenen neticenin alınmasına da engel olmuştur. Öte yandan, o yıllarda Türkiye ile İran arasında sınırdaki Kürt aşiretlerinin yarattığı asayiş sorunlarının yanında, bir de Osmanlı İmparatorluğu'nda kalma bir sınır problemi de mevcuttu. Bu sınır problemi 1913 tarihli *İstanbul Protokolü*'yle Küçük Ağrı Dağı'nın İran sınırları içerisinde kalan bölümünde düğümlenmekteydi. Zira, Küçük Ağrı Dağı, isyancıların Türkiye'de eylem yaptıktan sonra, rahatlıkla sınırı geçerek kendilerini güvene aldıkları bir bölgeydi. Gerek dağın bu özelliği, gerek İran'ın sınır güvenliği konusunda gevşek davranması, gerekse 1913 tarihli *İstanbul Protokolü*'nün Osmanlı İmparatorluğu döneminde meclisin onay işlemine girmemiş olması, Türkiye'yi hem isyancılar konusunda hem de yeni sınırın tespiti noktasında ortak düşünmeye itmıştır. Bu çerçevede 1929 yılı sonunda Türkiye'nin alıcıları hem Ağrı İsyanı'nı kesin bir şekilde sonlandırmak, hem de Türkiye-İran sınırını kesin bir şekilde tespit etmek noktasında İran'ı müzakere masasına çekmeyi hedefleyen bir zorlayıcı diplomasi² stratejisi oluşturarak uygulamaya koymuşlardır.

Bu çalışmada, Ağrı İsyanı'nı bağlamında Türkiye-İran arasında vukuu bulan kriz sırasındaki olaylar ve Türkiye'nin uyguladığı *zorlayıcı diplomasi* stratejisi ele alınıp değerlendirilecektir.

¹ 1913 tarihli İstanbul Protokolü Osmanlı Meclisi-i Mebusanı'nda onaylanmadığı için, Küçük Ağrı Dağı'nın ilgili kısmının bu protokole dayanılarak İran'ın hukuki denetiminde olduğu söylenemez.

² Devletler arası ilişkilerde stratejik zorlama yöntemlerinden biri olan "zorlayıcı diplomasi" en yalın ifadeyle, bir dış politika aracı olarak askeri güç kullanımının potansiyel olarak varlığına işaret etmektedir. Zorlayıcı diplomasi'nin genel fikri, istemi yerine getirmede taktirde hedef devletin/devletlerin cezalandırılacağı tehdidine dayanır. Bu niteliği ile zorlayıcı diplomasi, rakibi kendinden istenileni yerine getirmeye ikna edecek ölçüde inandırıcı ve etkili bir destek işlevi görür. Zorlayıcı diplomasi bir savaş ilanı olmamakla birlikte, tehdit ve/veya sınırlı güç kullanımıyla karşı tarafı başladığı/devam ettirdiği eylemden vazgeçirmeyi, geri adım attırmayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla zorlayıcı diplomasi stratejisi, karşı tarafı durduracak topyekûn bir güç kullanmak yerine; güç kullanmadan ya da kullanılan gücün derecesini arttırmadan karşı tarafa başladığı/devam ettirdiği eylemden geri çekilmesi için imkân tanıyan bir stratejidir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Alexander L. George, "Coercive Diplomacy", **The Use of Force: Military Power and International Politics**, 6th ed., Ed. by. Robert J. Art, Kenneth N. Waltz, Rowman&Littlefield Publishers, Inc., Lanham, 2004, pp. 70-76; Zeynep Dağı, "Diplomasi: Çatışmanın ve İşbirliğinin Dili", **Uluslararası Politikayı Anlamak: Ulus-Devlet'ten Küreselleşmeye**, Der. Zeynep Dağı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007, s. 287-353.

Ağrı İsyanı'nın Ortaya Çıkışı ve Gelişmeler (1926–1929)

Türkiye, 1920–1938 yılları arasında bir dizi Kürt isyanıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılış dönemiyle birlikte kendisini göstermeye başlayan Kürtçülük hareketleri, dış güçlerin de tahrikleriyle hem Milli Mücadele döneminde hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra faaliyetlerini arttırarak, Türkiye'nin doğu illerinde çeşitli isyanların ortaya çıkmasında etkili olmuşlardır.³

Ağrı İsyanı'nı ortaya çıkaran gelişmelerin başlangıcı, Şeyh Said İsyanı'nın (Şubat–Mayıs 1925) bastırılmasından sonra, isyana katılan asilerin ileri gelenlerinin bir kısmının kaçarak Ağrı Dağı'na⁴ sığınmaları ve burada yeniden örgütlenerek eşkıyalık faaliyetlerine girişmelerine dayanmaktadır. Bu örgütlenme sonucunda Mayıs 1926'da Ağrı'da patlak veren isyan, bölgedeki huzur ve güvenliği bozduğu gibi, Cumhuriyet döneminin de en uzun süre devam eden isyanlarından birisi olmuştur. Söz konusu isyan, I. Ağrı İsyanı (16 Mayıs–17 Haziran 1926), II. Ağrı İsyanı (13–20 Eylül 1927) ve III. Ağrı İsyanı (7–14 Eylül 1930) olmak üzere üç döneme ayrılmaktadır.

I. Ağrı İsyanı, 16 Mayıs 1926'da Yusuf Taşo ve yardımcılarında oluşan asi grubunun, Beyazıt'ın Muson bucağına bağlı Kalecik köyünden bir miktar hayvan çalarak Ağrı Dağı'na götürmeleri üzerine başlamıştır. Olay üzerine Beyazıt'a gelen 28. Alay düzenlediği hareket sonrası Ağrı Dağı'nın tepelerine hâkim olmasına rağmen, Demirkapı bölgesinde bulunan bir isyancı grubun yardıma gelmesi üzerine güç bir durumda kalmıştır. Genelkurmay Başkanlığı belgelerine göre, çatışmalar sırasında, İran'ın Sakanlı ve Kızılbaş aşiretlerinden oluşan kuvvetli bir isyancı grubun Serdarbulak ve Gevgeve istikametinden gelerek yandan ve geriden açtığı ateş sonucu, 28. Alay geri çekilmek zorunda kalarak gece yarısına doğru perişan bir

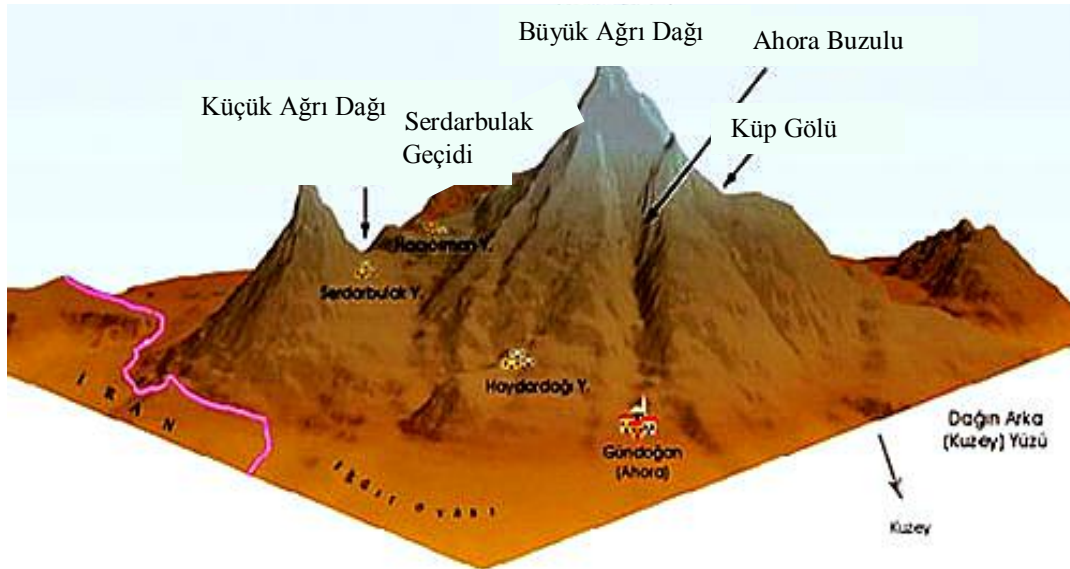
³ Milli Mücadele döneminde ortaya çıkan en önemli Kürt isyanları Koçgiri (1920), Cemil Çeto (20 Mayıs 1920–7 Haziran 1920), Milli Aşiret (1 Haziran–8 Eylül 1920) isyanlarıdır. Söz konusu isyanlar bastırılmakla birlikte, Milli Mücadele'nin seyrine olumsuz etkilerde bulunmuşlardır. Cumhuriyet'in ilanından sonra ortaya çıkan en önemli Kürt isyanları ise Şeyh Said (13 Şubat–31 Mayıs 1925), Ağrı (1926–1930) ve Dersim (1937–1938) isyanlarıdır. Özellikle Şeyh Said İsyanı'nın, Musul Sorunu'nun görüldüğü bir sırada ortaya çıkmasından dolayı; Türkiye askeri zorunluluklar gereği Musul Sorunu'nda geri adım atmak zorunda kalmış ve Misak-ı Milli dâhilinde olan Musul 1926 yılında İngiltere'nin kontrolündeki Irak'a bırakılmıştır. Kürt isyanlarıyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyancıları**, C. I, II, III, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992; Faik Bulut, **Devletin Gözüyle Türkiye'de Kürt İsyancıları**, Yön Yayıncılık, İstanbul, 1991; Ergün Aybars, **Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988.

⁴ Günlük kullanımda “Ağrı Dağı” olarak adlandırılan bu dağ coğrafya literatüründe Büyük Ağrı Dağı (5137 m) olarak geçmektedir. Çünkü, Büyük Ağrı Dağı'ndan Serdarbulak Geçidi'yle ayrılan bir ikinci dağ daha vardır ki o da Küçük Ağrı Dağı'dır (3898 m). Eski ve sönmüş bir volkan olan Büyük Ağrı Dağı, Türkiye'nin en yüksek rakımlı dağı olup, Türkiye–İran ve Türkiye–Ermenistan sınırlarının hemen yakınında, Aras Vadisi'nin güneyindedir. Küçük Ağrı Dağı ise püskürük bir dağdır. (Bkz. Resim 1 ve Fotoğraf 1) Cumhuriyet döneminde Büyük Ağrı Dağı'nın tamamı Türkiye'ye aitken; Küçük Ağrı Dağı'nın bir tarafı Türkiye'ye, diğer tarafı da 1932'ye kadar İran'a ait idi. Büyük Ağrı Dağı ve Küçük Ağrı'nın Türkiye sınırı içerisindeki parçası genellikle bölgenin en engebeli kısmı olup büyük ölçüde kayalık ve susuz olduğu için askeri harekât yapmaya elverişli değildir. Küçük Ağrı'nın İran tarafındaki kısmı ise nispeten daha az engebelidir. Bu nedenle, Ağrı İsyanı sırasında asilerin (eşya ve hayvanlarıyla birlikte) Küçük Ağrı Dağı'nın İran tarafına geçerek Küçük Ağrı–Şihlisuyu Gölü civarındaki İran köylerinde barınmaları her zaman imkân dâhilinde olmuştur.

halde Beyazıt'a geri dönmüştür.⁵ Harekâtın başarısız olmasında sevk ve idare hatalarının payı bulunmakla beraber, İran'ın tutumu da etkili olmuştur. Zira, Genelkurmay Başkanlığı'na göre, harekâttan önce Beyazıt Hudut Subayı aracılığıyla İran Hudut Subayı'na, yakında Ağrı Dağı'nda bir harekât yapılacağı ve İran'ın bundan kuşkulananmaması bildirilmiştir.⁶ Dolayısıyla, İran'ın isyancılara önceden haber ulaştırarak Türkiye'nin yapacağı harekâtın "baskın" niteliğinin zayıflamasına yol açtığı söylenebilir. Nitekim, İran'ın Sakanlı ve Kızılbaş aşiretlerinden oluşan isyancı grubunun da çatışmalara katılmış olması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

Bu başarısız harekât sonrası, Genelkurmay ikinci bir harekât planı hazırlamıştır. 16 Haziran 1926'da asi grupların saldırısı üzerine başlayan ikinci harekâta, Türk kuvvetleri hızlı bir şekilde ilerleyerek Ağrı Dağı'nın isyancılara hâkim olan mevkiilerini işgal etmişlerdir. Özellikle, Serdarbulak civarında bulunan Kerki ve Kızılbaş aşiretlerine mensup isyancılar yardıma gelmeden Büyük Ağrı'nın güneydoğusundaki tepelere hâkim olunarak, dağın İran'a karşı olan yanı örtülmek suretiyle İran'daki Kürt aşiretlerinin çatışmaya dahil olmasının önü kesilmiştir. 17 Haziran'da harekât genişletilerek, Ağrı Dağı'ndaki isyancılar etkisiz hale getirilirken, Bro Heski Telli'nin önderliğindeki bir kısım isyancı da Yukarı Demirkapı bölgesinden İran'a doğru kaçmak zorunda kalmıştır. Harekât sonrası, İran'a kaçan isyancıların ve İran'da bulunan aşiretlerin, bölgeye tekrar gelmemeleri ve bu bölgede bulunan aşiretlere isyan çıkarma konusunda yardım etmemeleri için, İran Hükümeti'nce gereken tedbirlerin alınmasının da gerekli olduğuna Genelkurmay Başkanlığı tarafından dikkat çekilmiştir.⁷

Resim 1: Büyük Ağrı Dağı ve Küçük Ağrı Dağı'nın Kabartma Resmi⁸

⁵ T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları*, C. I, s. 231.

⁶ T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları*, C. I, s. 231.

⁷ T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları*, C. I, s. 233-236.

⁸ Bu kabartma resmi (Çevrimiçi) http://www.igdir.gov.tr/default_B0.aspx?content=134, 5 Ağustos 2010 tarihli web adresinden alınmıştır.

Aslında, Türkiye–İran sınır güvenliğiyle ilgili olarak, I. Ağrı İsyanı’ndan bir ay kadar önce, 22 Nisan 1926’da Tahran’da Türkiye ile İran arasında “bitarafılık, saldırmazlık ve bir saldırı durumunda siyasal dayanışmada bulunmaya dair yükümlülükler içeren *Türkiye–İran Emniyet ve Muahadenet Muahedesi* (Türkiye–İran Dostluk ve Güvenlik Antlaşması) adıyla anılan bir antlaşma imzalanmıştır. Söz konusu antlaşmanın iki ülke sınırındaki Kürt aşiretlerinin yasadışı faaliyetlerine karşı iki ülkeye de sorumluluk yükleyen 5. ve 6. maddeleri şöyle tanzim edilmişti:

“(…)

Madde 5

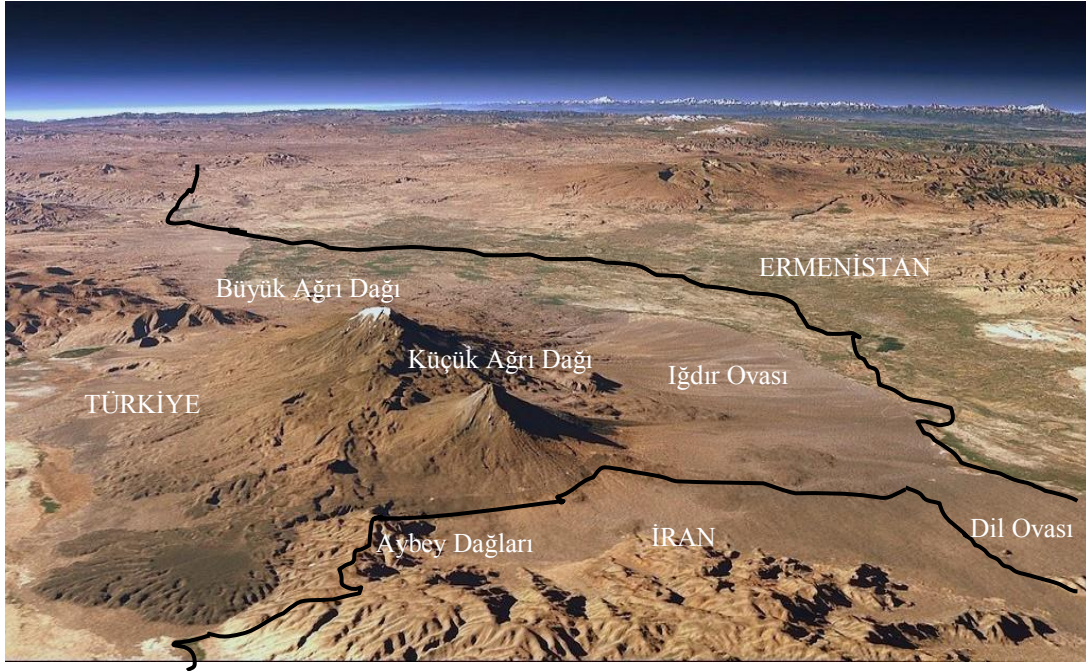
Tarafeyni âkideyn kendi memleketleri dâhilinde tarafı diğer memalikinin emniyet ve asayişini ihlâl veya hükümetini taklip gayesini takip eden teşkilât ve tecemmüatın teşekkül veya ikametini ve keza diğer memlekete karşı propaganda veya diğer başka bir vasıta ile mücadele maksadında bulunan eşhas veya tecemmüatın ikametini kabul etmemeği taahhüt ederler.

Madde 6

Tarafeyni âkideyn hudut muntıkları ahalisinin huzur ve emniyetlerini temin edebilmek maksadiyle hududa civar arazide bulunan aşiretlerin ihdas edegelmekte oldukları iki memleketin asayişini muhil ef’ali mücrimaneye ve tertibata nihayet vermek için bilcümle tedabiri lâzimeyi ittihaz edeceklerdir. Bu tedabir tarafeyn hükümetlerince ayrı ayrı veya lüzumuna kail oldukları takdirde müştereken ittihaz olunacaktır.”⁹

⁹ T. C. Kültür Bakanlığı, *Atatürk’ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge)*, C. II, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 398.

Fotoğraf 1: Büyük Ağrı Dağı ve Küçük Ağrı Dağı'nın Uydu Fotoğrafı¹⁰

Görüldüğü üzere birbirlerini destekler nitelikteki bu maddeler bir bakıma antlaşmanın ayırıcı niteliğini de ortaya koymaktadır. Özellikle antlaşmanın 6. maddesi açıkça aşiretleri hedef göstererek, bu antlaşmanın ayırıcı özelliğini yansıtmıştır. Bu tarihten sonra yine aynı amaca ulaşmak için yapılan (Sadabad Paketi da dahil) çok sayıdaki antlaşmada, yukarıdaki 5. maddedeki hükme benzer ifadeler yer alacak, ancak 6. maddenin niteliğinde bir hükme rastlanılmayacaktır.¹¹ Temel amaç aşiretlerin yarattığı sınır sorununu çözmek olsa da, bu antlaşma Türkiye Cumhuriyeti ile İran arasında imzalanan ilk belge olması nedeniyle de önemlidir.¹² Bundan sonra imzalanan diğer belgeler de bu antlaşmayı temel alacaklardır.¹³ Beş

¹⁰ Bu uydu fotoğrafı “Google Earth” adlı bilgisayar yazılımıyla elde edilmiştir. (Not: Sınırlar tarafımdan kabaca çizilmiştir.)

¹¹ Atay Akdevelioğlu, Ömer Kürkçüoğlu, “Ortadoğu’yla İlişkiler (1923–1939)”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, C. I (1919–1980), 12. bs., Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 361.

¹² Gökhan Çetinsaya’ya göre, antlaşma talebi ilk önce İran’dan gelmiştir. Çetinsaya’ya göre bunun temel nedenlerinden biri, İran’ın kendisine karşı yapıldığını düşündüğü 17 Aralık 1925 tarihli Türk–Sovyet Antlaşması’nın doğurduğu Türk–Rus işbirliğinin önünü kesmektir. İkinci neden ise, İran’ın, Türkiye’nin Azerbaycan üzerinde emelleri olduğuna dair bir algılamayla hareket ederek, Türkiye ile yapılacak bir antlaşmayla bu tehlikeyi bertaraf etme isteğidir. Bkz. Gökhan Çetinsaya, “Atatürk Dönemi Türkiye–İran İlişkileri (1926–1938)”, *Avrasya Dosyası*, C. 5, Sayı: 3 (Sonbahar 1999), s. 150-151. Diğer taraftan Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, antlaşma onaylanmadan önce TBMM’de yaptığı konuşmada, antlaşmanın iki ülke için de önemini şu sözlerle dile getirmiştir: “...Genel durum mütalaa edilince, samimi ve karşılıklı anlayışın gerek siyasi ve iktisadi noktai nazardan ve gerek coğrafi vaziyet itibariyle iki devlet arasındaki menfaat ve kader birliği oluşuna dayandığını görmemeye imkan yoktur. Zaten iki taraf

yıl süreyle geçerli olacak bu antlaşma, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM) 22 Mayıs 1926'da onaylanarak yürürlüğe girmiştir.¹⁴ Ne var ki, bu antlaşmayla iki ülke arasında oluşturulan dostluk ve güven ortamı uzun ömürlü olmamıştır.¹⁵ Zira, öteden beri Türkiye'nin önemle üzerinde durduğu Türkiye-İran sınırındaki aşiretlerin suç teşkil eden faaliyetleri konusunda İran'dan beklenen destek alınamamıştır. Öyle ki, sınır bölgesindeki Kürt aşiretlerinin huzur ve güvenliği bozucu faaliyetlerinin devam etmesi, İran'la olan diplomatik ilişkilerin kesilme tehlikesini bile doğuracaktır zaman içinde.¹⁶

1927 yılına gelindiğinde, Türkiye ile İran arasında Kürt aşiretlerinin faaliyetlerinden kaynaklanan mevcut sınır sorunları yeniden su yüzüne çıkmaya başlamıştır. Türkiye bölgesindeki isyanları sonlandırabilmek için bir yandan yasal düzenlemelere¹⁷ giderken; diğer yandan, bölgedeki isyancılara karşı askeri önlemlerini arttırma yoluna gitmiştir. Bu çerçevede, Haziran 1927'de özellikle Ağrı bölgesindeki asilere karşı bir tedip harekâtı düzenlenmesine rağmen, isyancıların büyük çoğunluğu yine İran'a kaçmıştır. Bunun üzerine, Ağrı bölgesindeki mevcut isyancılara yönelik olarak yeni bir askeri harekât düzenlenmesi ihtiyacı 3. Ordu Müfettişliği'nce Genelkurmay Başkanlığı'na bildirilmiş; ayrıca, isyancıların İran'a kaçabilme

milletlerince çoktan beri bilinen ve duyulan bu gerçeğin hükümetlere intikali ve açıktan açığa izharı her iki diyarda teyemmünen vukua gelen mesut değişiklikler sayesinde olmuştur. Ve işte bugün huzuru tetkik ve tasvibinize Türk-İran Emniyet ve Muahadenet Ahitnamesi'ni arz etmekte mesudum..." Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, C. 25, Devre II, İçtima Senesi: III, Yüzbeşinci İçtima, 22.05.1926, s. 399-400.

¹³ Akdevelioğlu ve Kürçüoğlu, "Ortadoğu'yla İlişkiler (1923-1939)", s. 361.

¹⁴ Bkz. **Düstur**, Tertip 3, C. 7, s. 926.

¹⁵ Antlaşmanın imzalanmasından üç gün sonra, 25 Nisan 1926'da Rıza Pehlevi Han büyük bir törenle İran tahtına çıkarak İran tacını giymiş, "Şah" ünvanını alarak İran'da "Pehlevi Hanedanlığı" dönemini başlatmıştır. Mustafa Kemal Atatürk de, Şah Rıza'nın cülusu dolayısıyla bir memnuniyet ve tebrik telgrafi çekmiş, ayrıca bu vesileyle Şah'a hediye olarak bir kılıç gönderme kararı almıştır. Söz konusu kılıç, iki Junker savaş uçağı vasıtasıyla İran'a gönderilmiş ve bu kılıç Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket [Esandal] Bey tarafından bir törenle Şah'a takdim edilmiştir. Şah'ın, Atatürk'ün ve Türkiye'nin bu dostane ilgisi ve davranışı karşısında törende söylediği sözler ilgi çekicidir: "...Bu yalnız dost yadigârı değil, bir kardeş yadigârdır; nezdimde mevkii büyüktür. Gazi Hazretlerinin bu hediyeyle bana bu dört genç zabıt ile gönderdiğine ne derece memnun olduğumu ifade edemem; bunları gördükçe insanın sinesi ifihar ve ümitle doluyor. Ümit ediyorum ki yakın vakitte askerlerimiz düşmana karşı omuz omuza harp edeceklendir..." Memduh Şevket Bey, İran Şah'ın huzuruna kabulünü ve kılıcı takdim edişyle ilgili olarak Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda, Şah'ın "kardeş" sözünü yalnız Türkler ve Afganlılar için kullandığına dikkat çekmektedir. Bkz. Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 441-446.

¹⁶ Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, "1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası", **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, 9. bs., Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996, s. 90.

¹⁷ Şeyh Said İsyanı dolayısıyla TBMM tarafından 4 Mart 1925'de kabul edilen "Takriri Sükûn Kanunu" (İdare-i Örfiye Kanunu), Ağrı İsyanı'nın sonlandırılmamasından dolayı Kasım 1926'da tekrar uzatılmış ve Mart 1929'a kadar yürürlükte kalmıştır. Ayrıca isyancıların bölgede direnç göstermelerini engellemek için, bazı isyancı ailelerin ve isyana destek verdikleri/verecekleri düşünülen kimselerin Türkiye'nin batı illerine naklini öngören "Bazı Eşhasın Şark Menatıkından Garb Vilayetlerine Nakillerine Dair Kanun"u (Nakil Kanunu) 19 Haziran 1927'de TBMM'de kabul edilmiştir. Bu tedbirlerin dışında isyanların sonlandırılabilmesi için af kanunları da çıkarılmış, bunların süreleri ve kapsamı zaman zaman genişletilmiştir. Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, C. 27, Devre: II, İçtima Senesi: IV, Sekizinci İçtima, 22.11.1926, s. 77; **TBMM Zabıt Ceridesi**, C. 33, Devre: II, İçtima Senesi: IV, Yetmiş Yedinci İnikat, 19.06.1927, s. 274.

ihtimallerinden dolayı, bu konuda İran Hükümeti nezdindeki siyasi girişimlerin sürdürülmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır.¹⁸

Öte yandan, Şeyh Said İsyanı'ndan sonra Türkiye'den, İran, Irak ve Suriye'ye kaçan isyancılar ve Kürtçülük hareketinin önemli liderleri Türkiye'ye karşı ortak bir cephe oluşturmak için Ekim 1927'de *Hoybun Cemiyeti*'ni kurmuşlardır ki, kuruluşuyla birlikte bu cemiyet Ağrı İsyanı'nı yönlendiren bir güç olacaktır. Ermeni Taşnak Cemiyeti aracılığıyla İngilizler tarafından desteklenen¹⁹ *Hoybun Cemiyeti*, Halep ve Beyrut'da merkezler açarak Türkiye aleyhine faaliyette bulunmaya başlamış²⁰ ve eski bir Osmanlı subayı olan *Yüzbaşı İhsan Nuri*'yi de (kendisine "Nuri Paşa" diye hitap edilmektedir) Ağrı İsyanı'nın askeri komutanı olarak görevlendirmiştir.²¹ Bütün bu çerçevede dâhilinde, Ağrı bölgesinde sayıları 800'ü bulan isyancılara karşı 13 Eylül–20 Eylül 1927 tarihleri arasında 9. Kolordu'ya bağlı birliklerce tedip harekâtı başlatılmıştır. Harekât sonucu isyancıların önemli bir bölümü etkisiz hale getirilmesine rağmen, arazinin ağır şartları ve susuzluk gibi problemler yüzünden 20 Eylül'de harekât sonlandırılmak zorunda kalınmıştır.²² Dolayısıyla, harekâta kısmi bir başarı elde edilebilmiş, bir kısım isyancı ise yine İran'a kaçarak eşkıyalık faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Bunun anlamı, isyancıları tam anlamıyla etkisiz hale getirebilmek için sınır istihbaratına ve İran'ın desteğine mutlak surette gereksinim olduğuydu. Aslında, Türkiye öteden beri, bölgede askeri operasyonlar yaparken İran'ı isyancılara karşı daha etkili önlemler almak konusunda uyardı. Bu bağlamda, Ağrı İsyanı'nın kontrol altına alınması bakımından 1926 *Antlaşması* büyük önem taşımasına rağmen, antlaşma hükümlerinin uygulanması konusunda İran'ın gevşek sayılabilecek tutumu, ilişkilerdeki gerginliği yeniden arttırmaktaydı. Türkiye'nin somut talepleri, sınırın isyancılara kapatılması, askeri harekâtlar

¹⁸ T. C. Genelkurmay Başkanlığı, **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyancıları**, C. I, s. 291.

¹⁹ M. Abdulhaluk Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, Turan Kültür Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s. 405. Ağrı İsyanı'nda başta İngiltere olmak üzere Fransa, İtalya ve Yunanistan'ın rolleri konusunda bir değerlendirme için ayrıca bkz. Esra Sarıkoyuncu Değerli, "Ağrı İsyancılarında Yabancı Parmağı (1926–1930)", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 22 (Aralık 2008), s. 122.

²⁰ Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s. 115.

²¹ İhsan Nuri Paşa, **Ağrı Dağı İsyanı**, 2. bs., Med Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 27. Kürt kökenli ve Bitlis doğumlu bir asker olan Yüzbaşı İhsan Nuri (1893–1976), İstanbul'da Harp Okulu'ndan mezun olarak 1910 yılında Osmanlı ordusunda subay olarak Arnavutluk, Yemen ve Erzurum'da görev yapmıştır. Kurtuluş Savaşı sırasında da Doğu cephesinde Ermenilere karşı verilen mücadelede görev alan İhsan Nuri, 1924 yılında Hakkâri'de ortaya çıkan "Nasturi İsyanı"ni bastırmakla görevli alayda da bölük komutanı olarak görev yapmıştır. Musul Sorunu sırasında Diyarbakır'da görevli olan İhsan Nuri, bu görevi sırasında bağımsız bir Kürt devleti kurmak için Kürt kökenli subaylar ve Kürt liderleriyle bir teşkilatlanma içerisine girmiştir. Örgütlenme faaliyetleri sezilen İhsan Nuri, kısa bir süre sonra, Beytülşebab'ta (Hakkâri) bir ayaklanmaya önderlik ederek ordudan ayrılmış, ayaklanmanın bastırılmasından ardından önce Suriye'ye ve oradan da Irak'a geçmiştir. Şeyh Said İsyanı'na destek vermek için tekrar Türkiye'ye dönen İhsan Nuri, isyanın bastırılmasından sonra önce Irak'a sonra İran'a geçmiştir. Hoybun Cemiyeti'nin kuruluşuyla birlikte, Türkiye'de Kürtlerin yoğun olarak bulunduğu bölgelerde bir halk ayaklanması başlatmak ve bu amaçla bir gerilla örgütlenmesi kurmak amacıyla Cemiyet tarafından görevlendirilmiştir. Cemiyet tarafından kendisine "Paşa" ünvanı verilen İhsan Nuri, III. Ağrı İsyanı'na "Başkomutan" sıfatıyla önderlik etmiştir. İsyanın bastırılmasının ardından İran'a geçen İhsan Nuri, uzun yıllar Tahran'da yaşamış ve bu arada Ağrı İsyanı'nı kendi bakış açısıyla anlatan "Ağrı Dağı İsyanı" adlı kitabı yazmıştır. İhsan Nuri, geçirdiği bir trafik kazası sonucu ölmüştür.

²² T. C. Genelkurmay Başkanlığı, **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyancıları**, C. I, s. 292-306.

sırasında kaçıp kurtulan isyancıların İran'a sığınmalarının önlenmesi ve ortak sınırın yapılacak bir antlaşma yoluyla tespiti noktalarında toplanıyordu.

II. Ağrı İsyanı'ndan sonra, Türkiye'nin bölgedeki gelişmelerden duyduğu rahatsızlık karşısında, İran Devlet Başkanı Şah Rıza Pehlevi Han, İsviçre'de bulunan temsilcisi Ali Furugi Han'a derhal Ankara'ya giderek sınır olaylarının tekrarlanmaması için meseleyi görüşmesi talimatı vermiştir.²³ Bu gelişmenin ardından ikili ilişkilerin düzelme yoluna girmesi beklenirken, 1927 Ekim'inde *Beyazıt Olayı* meydana gelmiştir. Söz konusu olayda, İran'da bulunan bazı Kürt aşiretlerine bağlı isyancılar Doğu Beyazıt'a gelerek bir Türk birliğine saldırmış, subay ve erlerden oluşan bir grup Türk askerini de tutsak alarak İran'a götürmüştür. Bunun üzerine Türkiye, İran'a bir nota vererek, on gün içerisinde esir edilen Türk subay ve erlerinin Türkiye'ye iade edilmesini ve İran'a geçmek isteyen Kürtlere İran tarafından sığınma hakkının verilmemesini istemiştir. Türkiye'nin ilk talebini yerine getiren İran'ın, ikinci talebi yerine getirmesi Türkiye-İran sınırının oldukça dağlık yapıda olması nedeniyle oldukça zor gözükmekteydi. Türkiye'nin bu ikinci talebi karşısında İran'ın adım atmaması üzerine Türkiye İran'daki büyükelçisini geri çekmiştir. Bunun üzerine İran Hükümeti, Ali Furugi Han'ı özel olarak Ankara'ya göndermiş, ancak İran temsilcisi Ankara'da oldukça soğuk karşılanmıştır. Türkiye bu tutumuyla, İran'ın hata yaptığını ve bu politikasını değiştirmesi gerektiğini göstermeye çalışmaktaydı.²⁴

Ali Furugi Han'ın Ankara'ya gelmesiyle birlikte gerçekleştirilen görüşmeler ve çalışmalar sonucunda 15 Haziran 1928 tarihinde Tahran'da *1926 Antlaşması*'na ek bir protokol imzalanmıştır. Protokol esas itibarıyla bir saldırı durumunda tarafların dayanışmalarını daha etkin duruma getirmeyi ve aralarındaki ekonomik işbirliğini geliştirmeyi hedefliyordu.²⁵ Ayrıca, Türkiye, İran'a 1926'da kabul ettirmeye çalıştığı aktif tarafsızlık hükmünü de bu protokolle kabul ettirmiş oluyordu.²⁶ Ancak, iki ülke arasındaki acil sorunu Kürt aşiretleri ve buna bağlı olarak sınır sorunu oluşturmasına rağmen, protokolle bu hususlarla ilgili bir maddenin yer almaması 1926'dan bu yana sürdürülen görüşmelerin bu konularda bir sonuca bağlanamadığını göstermektedir. Fakat yine de bu protokol, iki ülke arasındaki sorunların çözümü çabalarında iyi niyetin devam ettiğinin de bir göstergesidir.²⁷ Zira, görüşmeler başladıktan bir süre sonra, iki hükümetin karşılıklı taleplerinin birbirleriyle uyuşmaması görüşmeleri tıkanma noktasına getirmiştir. Türk Hükümeti'nin taleplerinden biri isyancı Kürt gruplarının İran'a kaçmalarına engel olunması iken, diğeri ise Türkiye-İran sınır çizgisinin hukuki bir temele oturtulmasıydı. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu ile İran (Kaçar Hanedanı dönemi) arasında imzalanan ve ortak sınırı düzenleyen en son belge olma niteliğini

²³ Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1926-1938)", s. 156-157.

²⁴ Ahmet Özgiray, "İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1920-1938)", **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, Ed. Berna Türkdoğan, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, s. 298-299.

²⁵ "22 Nisan 1926 Tarihli Türkiye-İran Muahedene ve Emniyet Muahedesine Merbut Protokol" adıyla imzalanan bu protokol, iki maddeden oluşmaktaydı. Protokol, 29 Kasım 1928'de TBMM tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Protokolün tam metni için bkz. T. C. Kültür Bakanlığı, **Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge)**, s. 454-455; **TBMM Zabıt Ceridesi**, C. 5, Devre: III, İçtima Senesi: I, 9. İnikat, 29.11.1928, s. 74, 84-86.

²⁶ Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1926-1938)", s. 160; Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, "Ortadoğu'yla İlişkiler (1923-1939)", s. 362.

²⁷ Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, "Ortadoğu'yla İlişkiler (1923-1939)", s. 362.

taşıyan 1913 tarihli *İstanbul Protokolü*'nde kurulması öngörülen "sınır tespit komisyonu"nun gerekli çalışmaları yapamamış olması ve buna bağlı olarak protokolün onay aşamasını tamamlamamış olması protokolün hukuki geçerliliğini tartışmalı hale getirmekteydi.²⁸ Türkiye, bu protokolün yerine yeni bir antlaşmayla ortak sınırın yeniden düzenlenerek mevcut sınır çizgisinde kendi lehine ufak bir takım değişikliklerin yapılmasını isterken; İran, 1913 tarihli *İstanbul Protokolü*'ne dayanarak, Türkiye'nin bugüne kadar mevcut sınırı belirli noktalardan açıkça ihlal ettiğini savunmuş ve Türkiye'nin sınır değişikliği konusundaki isteklerinin de, Azerbaycan'la ilgili tarihi emellerinin tekrar canlanmasının bir işareti olarak yorumlamıştır.²⁹

Ankara-Tahran arasındaki ilişkiler bu yönde seyrederken, isyancılar açısından gelişmeler de bambaşka bir boyutta seyretmekteydi. Zira, 1928 yılı içerisinde³⁰, isyancıların Ağrı Dağı'nda *Ağrı Kürt Cumhuriyeti* adı altında minyatür bir devlet kurdukları dahi söylenir olmuştur. Bitlis ve Van'ı da içine alacak şekilde sınırları tayin edilen bu sözde cumhuriyet için üstünde Ağrı Dağı'nın motifi bulunan sarı, kırmızı, yeşil bantlardan oluşan bir bayrak bile

²⁸ Akdevelioğlu ve Kürçüoğlu, "Ortadoğu'yla İlişkiler (1923-1939)", s. 360.

²⁹ Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1926-1938)", s. 158-159. İran'ın, Azerbaycan konusundaki bu endişeleriyle ilgili olarak, Şah Rıza Han, Türkiye'nin Tahran ataşemiliteri Binbaşı Hüsamettin'e (Tugaç) şunları söylemiştir: "...Öyle zannediyorum ki, Türkiye'nin İran Azerbaycanı'nda gözü vardır. ...Azerbaycan halkı Türktür. Türkiye bunu ihmal edemez. Vakıa, şimdiki Türkiye böyle bir politika gütmüyor. Mustafa Kemal Paşa çok akıllı bir zattır. Fakat kendisinden sonra Türkiye yine İttihatı Terakki hükümetinin siyasetini benimseyebilir. Görüyorum ki demiryolu inşaatınız iki koldan Azerbaycan'a doğru yönelmiştir. Gerekir ki Türkiye ergeç Azerbaycan'ı alsın." Bkz. İsmail Arar, "Atatürk'ün Günümüz Olaylarına da Işık Tutan Bazı Konuşmaları", *Bellekten*, C. 45/1, Sayı: 177 (Ocak 1981), s. 16. İlginçtir, İran'ın temsilcisi Furugi de, Aralık 1927'de Tahran'a gönderdiği bir raporda aynı endişeleri dile getirmektedir: "...Türklerin hiçbir zaman İran topraklarına veya hiç olmazsa Azerbaycan'a karşı ilgi duymayacaklarını garanti edemem; yalnız, şimdilik Türkler, kendi iç ve dış sorunlarıyla birlikte, zayıf olan ekonomik durumlarıyla uğraşmaktadırlar. Mustafa Kemal Paşa, eski Türklerin Panİslamist ve PanTürkizm gibi ihtirash emellerinden uzak, akıllıca bir siyaset izlemektedir. O, bütün gücüyle millet ve devleti sağlam temellere dayandırmak istiyor. Bu durum gelecekte bizim için tehlikeli olabilir. Yani, demek istiyorum ki, Mustafa Kemal Paşa uzun bir hükümlanlık devrinde Türkiye'yi iç ve dış çıkmazlardan kurtarırsa, kendisi veya halefleri genişleme hevesine kapılabilirler." Bkz. Meliha Anbarcioğlu, "Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve İran'da Reformlar", *Doğu Dilleri Dergisi*, C. 3, Sayı: 4 (1983), s. 16.

³⁰ İhsan Nuri, kitabında, daha önce çıkarılan ve süresi uzatılan af kanunundan yararlanması ve isyanı sonlandırması için 1928 yılı içerisinde bazı Türk yetkililerin kendisiyle görüştüğünden bahsetmektedir. Bu amaçla görüşmeye giden heyette biri İstanbul, diğeri Beyazıt milletvekili olan iki TBMM üyesi, Karaköse Tümen Komutanı, birkaç subay ve Beyazıt Jandarma Kumandanı Arif Hikmet Bey bulunmaktadır. Heyet, İhsan Nuri'den, isyana son vermesi, tüccarların elinden alınan sürülerin geri verilmesi, kanunsuzluk ve karışıklık çıkarmaya son vererek Ağrı'dan ayrılıp gitmesini taleplerinde bulunmuştur. Bunun karşılığında, kendisi için isteyeceği her şeyin yerine getirileceği ve isyana karışıp suç işleyenlerin affedilerek, devlet tarafından gerekli her türlü yardımın yapılacağı teklif edilmiştir. Bu önerileri reddeden İhsan Nuri, görüşmede tek bir noktada mutabakat sağlandığını belirtmektedir. Buna göre, isyancılar Beyazıt çevresine saldırmayacak, bunun karşılığında hükümet de Ağrı üzerine asker göndermeyecekti. Görüşme sonrasındaki günlerde, İhsan Nuri'nin isteği üzerine, karısı Türkiye'den Suriye'ye gönderilirken; İhsan Nuri'nin orduda görevli olduğu dönemde arkadaşlık kurduğu bazı Türk subayları son bir girişimde daha bulunarak kendisiyle görüşürler ancak bir netice elde edemezler. Bkz. İhsan Nuri Paşa, *Ağrı Dağı İsyanı*, 34-36.

tasarlanmıştır. İsyancılar işi o derece ileri götürmüşlerdir ki, bazı iddialara göre, İngilizlerin aracılığıyla Milletler Cemiyeti'ne dahi başvurmuşlardır.³¹

1929 yılına gelindiğinde, Türkiye ile İran arasında imzalanan antlaşma ve protokole rağmen, Kürt aşiretlerinin sınırlardaki faaliyetlerinin engellenemediği görülmektedir. 1929 yılı başlarında Doğu Anadolu'da vukuu bulan olaylar karşısında, uzun zamandan beri İran ile müzakere edilen ortak sınır meselesi konusunda bir antlaşma yapılabilmesi için, 9 Nisan 1929'da karma bir sınır komisyonunun oluşturulması konusunda anlaşmaya varılmıştır. Komisyon 1929 yılı içerisinde sınır boyunca faaliyetlerini sürdürmüştür.³² Ancak bu sınır komisyonunun da çalışmaları bir neticeye ulaşamamıştır.

Gelişmeler bu yönde seyrederken, Bakanlar Kurulu, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa başkanlığında 28 Aralık 1929 tarihinde, Ağrı bölgesindeki isyan hareketlerinin sonlandırılması konusunda oldukça önemli bir toplantı gerçekleştirmiştir. Söz konusu toplantıya Bakanlar Kurulu üyeleriyle birlikte Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi [Çakmak] Paşa, I. Genel Müfettiş İbrahim Tali [Öngören] Bey de iştirak etmişlerdir. Toplantıda 1930 yılı Haziran ayında Ağrı'da bir tenkil harekâtına girişilmesi ve bu hususta gerekli çalışmaların yürütülmesi için ilgili makamlara bildirilmesi kararlaştırılmıştır.³³ İşte bu kararlar birlikte, Türkiye'nin hem Ağrı İsyanı'nı hem de İran'la olan sınır ihtilafını kesin bir şekilde sonlandırmak için *zorlayıcı diplomasi* stratejisini uygulamaya koyduğunu ilerleyen zaman diliminde yaşanacak olaylar açıkça gösterecektir.

Türkiye–İran İlişkilerinin Gerginleşmesi, Türkiye'nin Zorlayıcı Diplomasisi ve III. Ağrı Harekâtı (1930)

Bakanlar Kurulu'nun 29 Aralık 1929 tarihli kararı üzerine, Genelkurmay Başkanlığı 7 Ocak 1930'da kararın icrası hususunda gerekenlerin yapılması için 9. Kolordu'ya emir vermiştir. Söz konusu emirde şöyle denmektedir:

*“1930 senesinde Ağrı'ya karşı yapılacak harekâta dair, 29 Aralık 1929 gün ve 8692 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ayrıca yazılı olarak gönderilmiştir. Bu kararname gereğince Bulakbaşı ve Şıhlı Köyü arasında asilerle meskûn olan köyler ile sığınılan yerler işgal edilerek asiler geçim üssünden yoksun bırakılacak ve bölge eşkiyadan temizlendikten sonra bunlar Ağrı tepeler hattına doğru takip edilerek işgal edilen bölgede garnizonlar inşa edilecek ve bunlardan yalnız seyyar jandarma kuvvetleri 1930–1931 kışını burada geçireceklerdir. İşgal bölgesinde jandarma alayları için lazım olan yerlerden başka meskûn yer bırakılmayacaktır. Bu suretle iaşe ve iskân ihtiyacından tamamıyla yoksun olan asiler ya dağılacak veya İran'a sığınmaya mecbur olacaktır. Bu taktirde mesele İran'la halledilecektir...”*³⁴

Genelkurmay Başkanlığı'nın emrinde de görüldüğü üzere, Ağrı'ya karşı yapılacak askeri harekâtın öncelikli hedefi isyancıların iaşe ve iskân ihtiyacından tamamıyla yoksun

³¹ Naci Kutlay, “Kürt Milliyetçiliğinin Son Yüzyılı (1920–1970), Cumhuriyet ve Kürtler”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 160 (Nisan 2007), s. 27-28.

³² Özgiray, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk–İran Siyasi İlişkileri (1920–1938)”, s. 300.

³³ Bakanlar Kurulu Kararı için bkz. **Resmî Gazete**, Sayı: 8692, Tarih: 29.12.1929

³⁴ T. C. Genelkurmay Başkanlığı, **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları**, C. II, s. 92.

birakılarak dağıtılması ve İran'a sığınmaya mecbur edilmesidir. Böylelikle, isyancıların İran'a doğru kaçmaya başlamasıyla birlikte Türkiye-İran sınırında askeri açıdan fiili bir durum yaratılarak *zorlayıcı diplomasi*nin tam anlamıyla devreye sokulması söz konusu olacaktır. Diğer bir deyişle, daha önce gerçekleştirilen askeri harekâtlardan farklı olarak, kesin sonuca ulaşmada askeri ve diplomatik açıdan iki ülke arasında ciddi bir "kriz" durumunun oluşması/yaratılması söz konusu olacaktır ki; Türkiye'nin karar alıcılarının düşüncesinin de bu yönde olduğunu yaşanılacak olaylar gösterecektir. İleride ayrıntıları aktarılacak olan söz konusu süreçte; 1930 yılının Haziran, Temmuz, Ağustos ve nihayet ana askeri harekâtın gerçekleştirileceği Eylül ayları boyunca, Türk Hükümeti'nin İran'a karşı başarılı bir *turmandırma siyaseti* izleyerek askeri ve diplomatik eylemlerle kararlılığını ortaya koyduğu, basın ve kamuoyunda da bu konunun oldukça yüksek bir duyarlılıkla işlendiği görülmektedir. Karşılıklı nota teatilerinin, sertleşmelerin yaşandığı bu süreçte, Türkiye bir yandan İran üzerinde *baskıyı aşamalı arttırma* olarak niteleyebileceğimiz türden bir *zorlayıcı diplomasi* stratejisini uygulayarak İran üzerinde etki yaratmaya ve baskı kurmaya çalışırken; diğer yandan da, Türk askerlerinin İran topraklarında da harekâtı sürdürebilmesi ve ortak sınırın bir anlaşma zemininde çözüme kavuşturulması için görüşmeler yoluyla sonuç elde etmeye çalışmıştır.

Ana askeri harekâtın yapılacağı 1930 Eylül'üne gelinceye kadar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun bazı yerlerinde başka ayaklanmalar da (Savur Ayaklanması, Zeylan Ayaklanması, Oramar Ayaklanması) gerçekleşmiştir. Bu ayaklanmaların temel amacı, askeri birliklerin dikkatini ve enerjisini başka alanlara çekerek Ağrı'ya daha az kuvvet gönderilmesini sağlamak olarak özetlenebilir.³⁵ Ancak yine de Türk ordusu bir yandan bu ayaklanmalara karşı harekât yürütürken, diğer yandan Ağrı'daki ana harekât için gerekli olan askeri kuvveti bölgeye yığabilmiştir. İngiliz kaynaklarına göre sınıra yerleştirilen askeri birliklerin mevcudu 15.000'i bulmuştur.³⁶

Öte yandan, 1930'un yaz ayları boyunca devam eden ayaklanmalarla ilgili olarak Türk basınında da İran'ın isyancılara karşı pasif tutumu ve isyancılara desteği açık ve yoğun bir biçimde eleştiri konusu olmuş; özellikle Zeylan Ayaklanması'yla birlikte, isyancılara İran'dan gelen eşkıyaların da katıldığı ("İranlı şaki(ler)" deyimini sıklıkla kullanılmıştır) ve yardım aldığından bahisle, İran'ın tutumuna karşı kamuoyu oluşturularak baskı yaratılmaya çalışılmıştır.³⁷ Bu türden suçlamaların Türk basınında geniş yer bulmasıyla birlikte³⁸, konuyu

³⁵ Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, s. 418. Söz konusu ayaklanmalar ve bastırılmalarıyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları**, C. II, s. 23-86.

³⁶ Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924-1938)**, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1975, s. 156.

³⁷ Bkz. Necmeddin Sadık, "Tehlikeli Bir Komşu Kapısı", *Akşam*, 7 Temmuz 1930; Yunus Nadi, "Şarktaki Hadise ve İran", *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1930; "Şark Hududumuza Tecavüzde Bulunan Şakiler", *Milliyet*, 1 Temmuz 1930; "Ağrı Dağı Üzerindeki Askeri Harekâtımız", *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1930; "Ağrı Hadisesi'nin Aslı Nedir?", *Vakit*, 29 Haziran 1930; "Mesele Adi Bir Şekavet Olmaktan Çıkmış, Siyasi Bir Renk Almıştır", *Vakit*, 5 Temmuz 1930; "İran Bize Dost mu, Düşman mı?", *Vakit*, 5 Temmuz 1930.

³⁸ Türk basınının İran'ı suçlayan bu tür haberleri İran basınında tepkiyle karşılanmıştır. İran basınında, bu haberlerin gerçeği yansıtmadığı ve İran hükümetinin olaylarda sorumluluk ve ihlalinin bulunmadığı türünden yazılarla Türk basınının iddialarına cevap verilmeye çalışılmıştır. Örneğin, Tahran'da "İran" adıyla yayınlanan bir gazetenin 10 Temmuz 1930 tarihli sayısında yer alan "Kürt Meselesi ve

yakından takip eden İranlı diplomatlar da basına açıklamalar yapmak zorunda kalmışlardır. Örneğin, İran'ın İstanbul Konsolusu Esadullah Han basına verdiği bir demeçte, konuyla ilgili gazete haberlerinin doğru olmadığını, Türkiye–İran sınırındaki aşiretlerin de İran'da teslim ve teçhiz edilmediğini, bunların zaten silahlı aşiretler olduğunu ve İran tarafından takip edildiklerini³⁹ söylerken; İran Maslahatgüzarı Mehmet Sait Han da, durumu gazetelerden takip ettiğini ve olaylar hakkında henüz İran Hükümeti'nden cevap alamadığını, ancak İran Dışişleri Bakanı'nın ve Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket [Esental] Bey'in konuyu görüşmekte olduklarını belirterek, Türkiye aleyhindeki herhangi bir hareketin İran'da yer bulacağına inanmadığını⁴⁰ söylemiştir. (Ağrı İsyanı ve Türkiye–İran Krizi sırasında karar alma sürecinde yer alanlar için bkz. Tablo 1)

Tablo 1: Ağrı İsyanı ve Türkiye–İran Krizi Sırasında Karar Alma Sürecinde Yer Alanlar

Cumhurbaşkanı	Mustafa Kemal Paşa [ATATÜRK] (1881–10.11.1938) (1. T.C. Cumhurbaşkanı) 29 Ekim 1923–10 Kasım 1938
Hükümet	4. Mustafa İsmet Paşa [İNÖNÜ] Hükümeti (CHP) (5. T.C. Hükümeti) 2 Kasım 1927–25 Eylül 1930
Başbakan	Mustafa İsmet Paşa [İNÖNÜ] (1884–25.12.1973)
Dışişleri Bakanı	Ahmet Tevfik Rüştü Bey [ARAS] (1883–05.01.1972)

Hükümetimizin Bu Konuya İlişkin Politikası” başlıklı bir yazıda şöyle denmektedir: “Bir süredir komşumuz Türkiye, Kürtlerle ilgili sorunlarla uğraşmaktadır. Biz ise, İran ve Türkiye arasındaki samimi ilişkilerden dolayı, bu konuyla ilgili olarak çok üzülmekteyiz. ...Anadolu Ajansı bu hususta bir haber yayınladı, bu haber Tahran'daki anadilde yayın yapan gazetelerde de yayınlandı. ...Haber şöyleydi: ‘Halit Ağa, 100 kadar arkadaşıyla İran'a gitmiş, silah temin etmiş ve daha sonra Türk topraklarında baskınlar yapmıştır. Güvenilir kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, isyancılar İran'daki tesislerden faydalanmakta ve yiyecekleri de Makû'den tedarik edilmektedir.’ Bu haberin Anadolu Ajansı'nca yayınlanması esef vericidir. Çünkü, Türk kamuoyunun görüşünü olumsuz yönde etkileyecek ve Türkiye–İran arasındaki politik ilişkilerin güçlendirilmesini savunan Türkleri dehşete düşürecektir. ...bu haberin doğruluğunu ya da güvenilirliğini iyi araştırmadan böyle bir haberi yayınladığı için adı geçen ajanstan şikâyetçi olmalıyız. Çünkü, hem Türk hem de İran tarafı sıcak ve dostane ilişkiler kurmak için çok istekliler ve bu gibi haberler nedeniyle yanlış anlamalar olabilir. ...İran hükümeti, Türk hükümetine ortak bir politika belirlemeyi ve bu politikayı Türkiye'deki Kürt isyanları sorunu tamamen çözümlene dek yürütmeyi önermiştir ...İran Kürdistanı'ndaki sınırları kapaması için görevlilere talimat vermiştir ...İranlı Kürt aşiretlerine sınırdan iç bölgeler doğru çekilmeleri talimatını vermiştir ...Daha önce Türkiye'den İran'a geçmiş bir kısım Kürt'ün talimatlara uymamasından dolayı onları sınır dışı etmiştir ...İran Kürtlerinin Türkiye'deki Kürtlere yardım ve yataklık etmelerine ya da Türkiye'den gelenleri mülteci olarak almalarına izin verilmemektedir. Hükümetimiz ...sınırdaki yetkililerine, Türk sınır yetkilileriyle işbirliği yapmaları konusunda talimatlar vermiştir.” Bkz. Şimşir, **İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924–1938)**, s. 194.

³⁹ *Milliyet*, 3 Temmuz 1930.

⁴⁰ “Tenkil Harekâtı Başladı”, *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 1930.

Milli Savunma Bakanı	Mehmet Recep Bey [PEKER] (1889-01.04.1950) 4 Mart 1925-1 Kasım 1927	Mustafa Abdülhalik Bey [RENDA] (1881-01.10.1957) 1 Kasım 1927-25 Aralık 1930
Genelkurmay Başkanı	Mareşal Mustafa Fevzi Paşa [ÇAKMAK] (1876-10.04.1950) 3 Nisan 1921-12 Ocak 1944	

Gelişmeler bu yönde seyrederken, Türk Dışişleri Bakanlığı cephesinde de İran'la karşılıklı nota teatileri üzerinden ciddi bir sertleşme yaşanmaktadır. 4 Temmuz 1930'da İran'a bir nota verildiği, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşü [Aras] Bey'in "*İran hükümetinin nazarı dikkati celbedildi*" şeklindeki sözleriyle basında yer alırken⁴¹; İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'nden İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen raporlarda da Türkiye'nin Ağrı bölgesinde geniş çaplı bir harekât başlattığı, isyancıların İran'dan yardım gördüğü, İran'ın daha açıkça itham edildiği fakat İran'dan hala bir ses çıkmadığı yazılmaktadır.⁴² İran Hükümeti, Türkiye'ye verdiği 22 Temmuz 1930 tarihli cevabi notasında, Türkiye'yle olan dostluğundan bahsederek, topraklarında Türkiye aleyhindeki bir harekete izin vermeyeceğini ve bunun için gerekli tedbirleri alacağını; ancak, Fransa-Almanya sınırı kadar geniş olan ortak sınırı denetlemenin kolay iş olmadığını belirtmektedir.⁴³

İran'ın sınır güvenliğiyle ilgili olarak Türkiye'yi tatmin etmekten uzak olan bu yanıt karşısında, 27 Temmuz 1930 gecesine Dışişleri Bakanlığı'nda Başbakan İsmet [İnönü] Paşa'nın başkanlığında olağanüstü toplanan Bakanlar Kurulu, Ağrı İsyanı'nı ve İran'ın tutumunu görüşerek, İran'a ikinci bir notanın verilmesini ve bu notanın içeriğini kararlaştırılmıştır.⁴⁴ Temmuz ayının sonunda, Türkiye İran'a verdiği söz konusu ikinci notada sınır güvenliğinin temini için İran'dan iki somut talepte bulunmuştur: İlk talep, Türkiye-İran sınırında düzeltmeler yapılması gerektiğine⁴⁵ ilişkindi. Türkiye'ye göre, 1913 tarihli *İstanbul Protokolü*'ne göre (ki protokolün hukuki geçerliliği tartışmalıdır) belirlenmiş olan Türkiye-İran sınırının özellikle İran sınırları içerisinde kalan Küçük Ağrı Dağı bölümünde gerekli güvenlik önlemleri alınmadığından isyancılar bundan yararlanıyorlardı. Sınır güvenliğinin etkin bir biçimde sağlanabilmesi için, sınır, Küçük Ağrı Dağı'nın doruğundan değil, çevresinden geçmeliydi. Diğer bir deyişle, Küçük Ağrı Dağı da tamamen Türkiye sınırları içerisinde kalmalıydı. Türkiye bu düzenlemeye karşılık olarak da başka bir bölgedeki

⁴¹ "İran Hükümetine Bir Nota Verdik", *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1930. Notayla ilgili olarak haberde şöyle denilmektedir: "*Bizim sureti hususiyede aldığımız malumata göre, İran hükümetinin eşkıyaya erzak ve silah vermek suretiyle açıktan açığa yapmaktan çekinmediği yardım keyfiyeti layıkıyla tespit edilmiş ve Türk eskârı umumiyesinin en geniş manası ile duyduğu infial ve asabiyete tercüman olan hükümetimiz, Tahran hükümetine oradaki sefirimiz Memduh Şevket Bey vasıtası ile bir nota tevdi etmiştir. Çok ümit ve temenni etmek isteriz ki, Tahran hükümeti, vaziyetin nezaket ve ehemmiyetini görmekte gecikmeyecek ve bu vaziyete nihayet verecek samimi tedbirler alacaktır. Şimdiki halde meselenin siyasi safhası bundan ibarettir.*"

⁴² Bu raporlar için bkz. Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924-1938)*, s. 186-190.

⁴³ *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1930; *Akşam*, 24 Temmuz 1930.

⁴⁴ *Vakit*, 29 Temmuz 1930.

⁴⁵ "İran Hududu Tashih Edilmelidir", *Milliyet*, 31 Temmuz 1930.

bir miktar Türk toprağını İran'a vermeyi teklif etmekteydi. İkinci talepte ise, Türk birliklerinin yürütmekte olduğu harekât sırasında isyancıları İran topraklarında da takip edebilmesi için İran makamlarından izin istenmekte⁴⁶ ve bu konuda işbirliği teklif edilmekteydi. Türkiye'nin bu konudaki kararlılığı ve inandırıcılığı karşısında, İran'ın harekete geçmekte olduğu, Tahran'daki İngiliz Büyükelçiliği'nden İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na 28 Temmuz 1930'da gönderilen telgrafa da yansımıştır. Söz konusu telgrafta, Türk askerlerinin isyancıları kovalamak amacıyla İran'a girmeleri ihtimaline karşılık İran'ın Türkiye sınırına doğru asker sevk ettiği bildirilmektedir.⁴⁷

Karşılıklı notalarla ilişkilerin iyice gerginleştiği bu aşamada, Türkiye diplomatik bir hamle daha yaparak İran üzerindeki baskıyı arttırmaya çalışmıştır. 1926 yılından bu yana Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliği görevini yürüten Memduh Şevket Bey'in 29 Temmuz 1930'da istifa etmesinden bir süre sonra Tahran Büyükelçiliği görevine Hüsrev [Gerede] Bey atanmıştır. Bu istifanın gerekçesini, Memduh Şevket Bey, Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta şöyle açıklamaktadır:

*"...Hükümetimiz siyasetinin tatbikinde ihtiyar ettiğim tarzın İran'da anlaşılmasından son günlerde istenilmeyen vaziyetler husule gelmekte olduğunu görerek Tahran Büyükelçiliği'nden çekilmeyi doğru ve lüzumlu buluyorum. Şimdiye kadar hakkımda gösterilen itimada arzı şükran ile istifamın kabulüne müsaade ve delaleti Devletlerini rica ederim."*⁴⁸

Memduh Şevket Bey'in açıklamasından istifasının kendi isteğiyle gerçekleştiği yönünde bir izlenim edinilse de, gerçekte durumun böyle olmadığı görülmektedir. Memduh Şevket Bey'in yumuşak huylu mizacı ve sanatkâr yönünden dolayı politikada "güvercin" olarak nitelenen bir üsluba ve hareket tarzına sahip olması; Kürt isyancılar ve sınır sorunlarıyla ilgili olarak Türkiye'nin isteklerini İran'a kabul ettirememiş olması; Ankara'nın Tahran'a karşı olan suçlayıcı tavrından büyükelçinin duyduğu rahatsızlık ve hükümetle ters düşmüş olması⁴⁹

⁴⁶ İstanbul'daki İngiltere Maslahatgüzarı Mr. Helm'in İngiltere Dışişleri Bakanı Mr. Henderson'a gönderdiği bir raporda bu notanın niteliğine ilişkin bir değerlendirme yer almaktadır. Söz konusu değerlendirme şöyledir: "...Basında yer aldığı şekliyle Türk tarafının gönderdiği mektup ciddi fakat dostane. Yine de güvenilir bir kaynaktan öğrendiğime göre, Türk hükümetinin üslubu dostane olmakla birlikte, İran hükümetinin önüne tabiri caizse yenilir yutulur cinsten olmayan iki alternatif koymuş ve birini seçmelerini istemiştir. Bunlardan biri, Ağrı Dağı'nın hem doğu hem de batısına denk gelen sınırın derhal düzeltilmesi, diğeri de Türk birliklerine, Kürt asileri İran topraklarında da takip edip onların üstesinden gelmeleri için izin verilmesidir." Bkz. Şimşir, **İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924–1938)**, s. 209.

⁴⁷ Şimşir, **İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924–1938)**, s. 205.

⁴⁸ Bilal N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996, s. 95; Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C. II, s. 461.

⁴⁹ İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi Sir R. Clive'in, bu dönemde Memduh Şevket [Esendal] Bey'le yaptığı bir görüşmede, "istifa mı ettiği yoksa görevinden mi alındığı" yönündeki sorusu üzerine, Memduh Şevket Bey, görevinden alınmadığını, kendi isteğiyle istifa ettiğini belirtmiştir. Ancak, Clive'a göre, Türk büyükelçisi olaylara ilişkin görüşleriyle hükümetiyle ters düşmüş ve Ankara'nın İran'a karşı olan suçlayıcı tavrından rahatsızlık duymuştu. Clive ayrıca, İranlı bir yetkiliyle yaptığı bir görüşmede, İranlı yetkilinin, bu istifanın, Memduh Şevket Bey'i İran yanlısı olmakla ve Kürdistan'daki Türk politikasını tasvip etmemekle suçlayan Türk kurmay sınıfının husumetinden kaynaklandığını düşündüğünü belirtmektedir. Bkz. Şimşir, **İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924–1938)**, s. 233.

gibi nedenlerle, bu istifanın Ankara'nın İran'a karşı uygulamakta olduğu zorlayıcı diplomasi stratejisi temelinde önceden planlandığı⁵⁰ ve istendiği⁵¹ anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda hareket eden Ankara, Mustafa Kemal Atatürk'ün Milli Mücadele'nin ilk günlerinden itibaren yakından tanıdığı⁵² ve güvendiği, sert yaradılışlı, tuttuğunu koparan ve işbiricilik özelliklerinden dolayı politikada "şahin" olarak nitelenen bir üsluba ve hareket tarzına sahip olan Hüsrev Bey'i Tahran Büyükelçiliği'ne atamıştır.⁵³ Mustafa Kemal Atatürk'e göre, gerekli destek verildiği takdirde Hüsrev Bey İran'la olan mevcut sorunu çözebilecekti.⁵⁴ Gerçekten de, Hüsrev Bey'e

⁵⁰ Söz konusu Tahran Büyükelçiliği'ne atanma öncesinde, daha önce Sofya Büyükelçiliği görevini yürütürken hâlihazırda Varşova Büyükelçiliği görevine atanmış bulunan Hüsrev [Gerede] Bey, bu konuyla ilgili olarak anılarında şöyle demektedir: "...İsviçre'nin Montreux şehrinde tatilde bulunmaktaydım. 16 Temmuz 1930 tarihinde Tevfik Rüştü [Aras] imzası ile şu tel geldi: Uhdei âlilerine tevdi edilecek mühim bir vazifeye ait işler hakkında konuşmak üzere Ankara'ya teşrif buyurmalarımı, eşyanızın şimdiden Varşova'ya irsalinin tehir buyrulmasını ayrıca arz ederim." Telgrafi aldıktan sonra İstanbul'a hareket eden Hüsrev Bey 24 Temmuz'da İstanbul'a ulaşmış ve aynı günün akşamında Yalova'da Mustafa Kemal Atatürk'le konuyla ilgili bir görüşme yapmıştır. Söz konusu görüşmede Atatürk, Türkiye-İran ilişkileri ve bu bağlamda Tahran göreviyle ilgili olarak Hüsrev Bey'e şunları söylemiştir: "Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti ricali, mazinin manasız kör dövüşlerini bilir, onu hiçbir sebep ve surette asla tekrar etmek istemez. Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti müdürleri, bilakis hemurk olduğuna, bilhassa, yeni tarihi vesikalarla kani olduğu İranlıların muntazam, mazbut, kuvvetli bir devlet olmasını temenni eder. Bugün, İran devletinin başında bulunan Rıza Han Hazretlerinin bu hakikati bilenlerin başında bulunduğu kaniim. Müşterek hudutlar üzerinde tezahür eden hadiseler beni Rıza Han hakkında asla şüpheye düşürecek mahiyette değildir; zira, hatırlarım ki Pehlevi Hazretleri bu gibi meselelerin müşterek faaliyetimizle bertaraf edilmesinde kuvvetlerimizi teşrik edebileceğimizi de kabul eden samimi dostluk eserleri mahiyetinde sözler söylemiştir. Buna nazaran Tahran memuriyetiniz Türk ve İran dostluğunun, zaten mevcut olan yüksek ve kavi temelleri üzerinde âli bir karabet (akrabalık) binası kuracaktır. Zatiâliniz de benim ilk inkılâp ve müşkülât arkadaşım olmak itibarıyla bu nazik vazifenizi muvaffakiyetle ifa edeceksiniz. Buna emniyetim vardır. Zatiâlinizi İran'ın muhterem ve benim şahsıma muhip olduğunu yakinen bildiğim Rıza Şah Pehlevi Hazretlerine bu sıfatlarınızla zikredeceğim." Bkz. Hüsrev Gerede, **Siyasi Hatıralarım-I: İran (1930-1934)**, Vakıf Basımevi, İstanbul, 1952, s. 14-17.

⁵¹ Memduh Şevket Bey'in istifa telgrafını alan Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, Cumhurbaşkanı Genel Sekreteri Tevfik [Bıyıkhoğlu] Bey'e konuyla ilgili olarak gönderdiği telgrafta şöyle demektedir: "...Memduh Şevket Bey'den istifa telgrafnamesi ikinci maddede arz olunmuştur. Keyfiyetin Başvekil Paşa Hazretleri'ne ve Büyük Reisimiz Hazretleri'ne arzı ile istifanın kabulüne ve Memduh Şevket Bey'i tatmin edecek tensip ve irade buyuracakları surette teveccühkâr cevap itasına ve istifanname suretinin neşredilip edilemeyeceğine dair emirlerinin tebliğini rica ederim." Bkz. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s. 96.

⁵² Mustafa Kemal Atatürk'le birlikte 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan 18 kişi arasında Hüsrev Bey de vardı.

⁵³ 2 Ağustos 1930 tarihinde istifası kabul edilen Memduh Şevket Bey'e, yeni büyükelçi Tahran'da görevine başlayınca kadar beklemesi tavsiye edilmesine rağmen, Memduh Şevket Bey yeni büyükelçiyi beklemeden Tahran'dan ayrılmış fakat yolda Hüsrev Bey'le karşılaşmıştır. Hüsrev Bey, bu olayı şöyle anlatmaktadır: "...Kazvin'e yaklaştığımız sırada Tahran istikametinden gelen bir otomobile karşılaştık. İçinden muhterem selefim Büyükelçi Memduh Şevket Bey'in çıktığını görünce tabii hayret ettim. Beni bekleyememesinin sebebini aramanın bir faydası kalmadığından son vaziyet hakkındaki malumatını sordum. 'İranlılar geçit hakkına razı olmuyorlar cevabını aldım!' [dedi] Bundan çıkarabildiğim mana; tedip harekâtı, kut'alarımızın İran'a girmesini zaruri kılarırsa buna İranlıların razı olmadıklarıydı. Zaten bu esas meseleyi bizzat Şah Pehlevi ile görüşmeye karar vermiş olduğumdan, bu âlim, fâdil, sempatik dostu hayırlı seyahatlar temenni ederek Tahran'a bir an evvel varmak için hızla yola devam ettim." Bkz. Gerede, **Siyasi Hatıralarım-I: İran (1930-1934)**, s. 32.

⁵⁴ Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s. 100.

verilecek olan bu desteğin, Ankara'nın zorlayıcı diplomasi stratejisinin ne denli ciddiyet ve kararlılık yüklü olduğunu göstermesi açısından ifade ettiği anlam, Mustafa Kemal Atatürk'ün ve (özellikle de) İsmet İnönü'nün sözlerinden anlaşılmaktadır. Hüsrev Bey'in yeni görevine başlamasıyla ilgili olarak Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, "...Hüsrev, pasaportun cebinde; fakat dönmeni değil, orada kalmanı, hudut meselesini hallile sulh ve dostluk siyasetimizde muvaffak olmanı isterim."⁵⁵ derken, Başbakan İsmet İnönü de,

"...Hüsrev, senin durumun tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nun inhitat [gerileme, çökme] devirlerinde filolarını Çanakkale Boğazı'na dayayarak sefaret tercümanlarını Babıâli'ye göndererek sadrazama arzularını dikte ettiren devletlerin sefirlerine benzemektedir. Bir farkla ki, devletimiz yurt içinde asayişin ihlaline ve hudutlarında bir Makedonya teşekkülüne mani olmak meşrû hak ve azmiyle seni göndermektedir. Binaenaleyh, sen İran Hükümeti'yle seferber olmuş bir ordumuz arkanda harekete hazır bir halde konuşacaksın. Bu ciddi vaziyetin icabına göre davranmaklığın lazımdır."⁵⁶ demektedir.

Hüsrev Bey Tahran'daki görevi için hazırlanırken⁵⁷, Türkiye'nin Temmuz sonunda İran'a vermiş olduğu sert nitelikteki notaya⁵⁸ karşılık olarak İran Hükümeti 10 Ağustos 1930 tarihinde Türkiye'ye bir nota vermiştir. Söz konusu notada İran, sınırda yaşanan olaylardan kendisinin sorumlu olmadığını belirterek, Türkiye'nin müşterek harekete geçmek gayesiyle İran topraklarında Türk askerlerinin harekât yapma teklifinin kabulüne imkân olmadığını ve Türkiye'nin böyle bir hareketinin devletler hukukuna aykırı olduğunu açıklamıştır.⁵⁹ Ancak, İran yine de bir açık kapı bırakarak, Türkiye'ye sınırın iki yanında ayrı ayrı fakat yakın işbirliğine dayanan operasyonlar yapmayı teklif ediyor ve eğer Türkiye isterse bu konuyla ilgili anlaşmanın içeriğinin birkaç gün içinde görüşülerek tespit edilebileceğini vurguluyordu. Türkiye açısından bu cevap tatmin edici olmasa da, Ankara soğukkanlılığı elden bırakmadan isteklerinde ısrarcı olmayı sürdürecektir. Notanın akabinde Bakanlar Kurulu toplanmış ve İran'a verilecek yeni bir nota konusunda hazırlıklara başlanmıştır.⁶⁰ Söz konusu verilecek olan bu yeni nota (üçüncü nota) Türkiye'nin kararlılığını yansıtmaya açısından oldukça önemlidir. Basına yansıdığı kadarıyla, Küçük Ağı Dağı'nın İran tarafındaki kısmının işgali için 9. Kolordu Komutanlığı'na onay veren hükümet; İran'a verdiği notada da, isyancılara karşı yürütülecek olan harekât sırasında, harekâtı kolaylaştırmak için Küçük Ağı Dağı'nın ve Aybey Dağları'nın işgal edileceğini bildirmiştir.⁶¹

Gelişmeler bu yönde seyrederken İran Hükümeti, isyancılara karşı sınırda birtakım önlemler almaya da başlamıştır. İran'ın sınırdaki kuvvetlerini takviye ettiği, bazı isyancıları tutukladığı, İran kuvvetleri ile isyancılar arasında ciddi çatışmalar yaşandığı basına

⁵⁵ Gerede, **Siyasi Hatıralarım-I: İran (1930-1934)**, s. 17.

⁵⁶ Gerede, **Siyasi Hatıralarım-I: İran (1930-1934)**, s. 20.

⁵⁷ Hüsrev Bey'in [Gerede] Tahran Büyükelçiliği'ne atanmasına ilişkin kararname 17 Ağustos 1930 tarihlidir. Gerede'nin, "güven mektubu"nu sunarak İran'daki görevine başlaması ise 23 Ağustos 1930 tarihini bulmuştur.

⁵⁸ Bu notayla ilgili olarak bkz. Şimşir, **İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924-1938)**, s. 206.

⁵⁹ *Milliyet*, 11 Ağustos 1930.

⁶⁰ *Milliyet*, 11 Ağustos 1930. Ayrıca bkz. Şimşir, **İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924-1938)**, s. 209-210.

⁶¹ *Vakit*, 13 Ağustos 1930.

yansımıştır.⁶² Türkiye ile İran arasındaki gerginliğin ciddiyeti, Tahran'daki İngiliz askeri ataşesi Yarbay Dodd'un bu konudaki raporuna da yansımıştır. Yarbay Dodd, raporunda, İran'ın isyancılara ya Türkiye'ye geçmeleri ya da İran güçlerine teslim olmaları yönünde çağrı yaptığını ve bu yüzden çatışmalar yaşandığını belirtmektedir. Türkiye ile İran arasındaki gerginlikte, İranlı Kürtlerin Ağrı'daki isyancılara yardım ettikleri yönündeki Türkiye'nin şikâyetlerinin kısmen haklı olduğunu belirten Dodd; Türkiye'nin İran'a verdiği notada, bu durumun önlenmemesi halinde Küçük Ağrı'nın doğusundaki yerleri işgal edeceği tehdidinde bulunduğu dikkat çekmektedir. Raporda ayrıca Türkiye ile İran arasında ortaya çıkabilecek bir savaş ihtimali üzerinde durulmakta, ancak İran'ın böyle bir savaşa hazır olmadığı belirtilmektedir.⁶³

İki ülke arasındaki krizin ve Türkiye'nin *turmandırma siyasetinin* doruk noktasına ulaştığı Ağustos ayının son haftasına gelindiğinde, İran kendi topraklarındaki isyancılara karşı harekete geçmiş olmakla birlikte, Türk askerlerinin isyancılara karşı İran topraklarında tek başına ya da ortaklaşa bir harekât yürütmesine hala karşı çıkmaktadır. Türkiye'nin bu konuda verdiği üçüncü notaya da bu doğrultuda yanıt veren İran, diğer taraftan Türkiye-İran sınırı konusunda bazı düzeltmeler yapılması yönündeki Türk isteklerine ise olumlu yaklaşmaktadır.⁶⁴ Sınır düzeltimi konusunda İran'la alınan bu mesafe Hüsrev Bey'in basına verdiği bir demece de yansımıştır. Söz konusu demecinde Hüsrev Bey:

*"...Daima emniyetsiz bir hudut, daima eşkıyaya bir yatak ve Türk-İran dostluk bünyesinde adeta bir çıban demek olan Ağrıdağ[ı] ve yollarının Türkiye hududu dâhiline alınarak, ona mukabil memleketimizin aşağılarında mümbit, mahsuldar arazide tavizat vermek sureti ile İran'la emniyetli ve mükemmel bir hudut tashihi yapmak tarafımızdan teklif olunmuştur. Fakat bu hudut meselesi şüphesizdir ki evvela acil olan Ağrıdağ[ı] eşkıyasının tedip ve kâmilen imhasından sonra düşünülecektir."*⁶⁵ demekteydi.

Birkaç gün sonra, İran'ın Maslahatgüzarı Mehmet Sait Han ile Hüsrev Bey'in yeni sınırın tespitiyle ilgili olarak oluşturulan Türkiye-İran Hudut Komisyonu'nun çalışmalarını başlattıkları haberi basına yansımıştır.⁶⁶ Bu gelişmenin ardından Hüsrev Bey 25 Ağustos 1930 tarihinde Tahran'a geçerek görevine başlarken⁶⁷, söz konusu komisyon da 31 Ağustos 1930 tarihinde Iğdır'da toplanarak çalışmalarına başlamıştır.⁶⁸ Türkiye ile İran arasındaki bu yeni durum 27 Ağustos 1930 tarihinde İstanbul'daki İngiliz Maslahatgüzarlığı tarafından İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen rapora da yansımıştır. Söz konusu raporda, Türkiye'nin yeni Tahran Büyükelçisi'nin "Türk-İran ilişkilerinin dostane olduğu yolundaki" demecinden bahsedilirken, Türkiye'nin isyancıları kovalamak için İran sınırını geçmek konusundaki talebinin İran tarafından kabul edilmediği, buna karşılık Türkiye'yle işbirliğini kabul ettiği belirtilmektedir.⁶⁹

⁶² *Milliyet*, 19 Ağustos 1930.

⁶³ Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924-1938)*, s. 220.

⁶⁴ *Milliyet*, 19 Ağustos 1930.

⁶⁵ *Milliyet*, 20 Ağustos 1930.

⁶⁶ *Vakit*, 23 Ağustos 1930. Ayrıca bkz. Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924-1938)*, s. 216-217.

⁶⁷ Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924-1938)*, s. 218.

⁶⁸ "Ağrı Harekâtı Başlıyor", *Milliyet*, 30 Ağustos 1930.

⁶⁹ Bu rapor için bkz. Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924-1938)*, s. 230-232.

İran'la yeni sınırın tespiti konusunda çalışmalar devam ederken, Türk ordusu da Ağrı Dağı'na yönelik olarak yapacağı ana askeri harekât için hazırlıklarını tamamlamaktaydı. Daha önce Haziran sonunda başlatılması öngörülen söz konusu tenkil harekâtı, “bölgenin arazi şartlarının taktik harekâta etkisi” konusunda bir inceleme yapan 9. Kolordu'nun teklifi üzerine, 8 Mayıs 1930 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla Eylül ayına ertelenmişti.⁷⁰ Diğer taraftan, harekâtı yürütecek olan 9. Kolordu Komutanlığı'nın başına da Mart ayında Korgeneral Salih [Omurtak] Paşa⁷¹ getirilmişti.⁷² Bu çerçevede dâhilinde, icrası Eylül 1930'e bırakılan III. Ağrı Harekâtı için gereken hazırlıklar son aşamaya gelirken, 9. Kolordu Komutanlığı 4 Eylül 1930'da Genelkurmay Başkanlığı'na sunduğu harekât planında, “...Kolordu, Ağrı eşkiyasının İran'a kaçmalarına meydan verilmeyerek imhası maksadı ile 7 Eylül 1930 günü fecirle beraber taarruza başlayacaktır.”⁷³ demektedir.

Planın en önemli tarafı, isyancıların İran'a kaçmalarının engellenmesi için Küçük Ağrı Dağı'nın ve Aybey Dağları'nın işgaliydi ki, bu durum, yeni sınırın tespitiyle ilgili çalışmalar devam ederken Türk askerlerinin (1913 İstanbul Protokolü'ne göre tartışmalı da olsa) İran topraklarına fiilen gireceği/girmek zorunda kalacağı anlamına geliyordu. Diğer bir deyişle, Türkiye krizin bu aşamasında *dene ve gör* olarak niteleyebileceğimiz bir zorlayıcı diplomasi stratejisini de uygulamaya koymayı kararlaştırmıştır. Bu hususla ilgili olarak planın ayrıntılarında şöyle denilmektedir:

“...Mürettep 3. Tümen, ...6/7 Eylül gecesi Surbahan ve Gürbulak bölgesine inecek ve aynı gece... 3. Tümenin diğer piyade alayı Giberan güney sırtlarında bulunacak ve bütün tümen, ilk emirle süvari tümenini takiben Aybey Dağları bölgesine intikal etmeye hazır bulunacaktır.

...Süvari Tümeni, ...Aybey Dağları'na ilerleyerek 7 Eylül sabahı fecirden önce Aybey Dağları'nı ele geçirecektir. Süvari Tümenin görevi: 9. Tümenin baskısı karşısında eşkiyanın gerek doğrudan doğruya Kozlu Vadisi ile Aybey Dağları'na, gerek Karnıyarık bölgesinin ve Küçük Ağrı'nın güneyinden doğuya ve gerekse Serdarbulak üzerinden ve Küçük Ağrı'nın kuzey payelerini dolaşarak muhtemel firarlarını önlemektir.

Süvari Tümeni, Aybey Dağları'nı ele geçirdikten sonra düşmanın çekilme durumunu dikkatle takip etmesi ve eşkiyanın Küçük Ağrı kuzey payelerinden doğuya doğru firar ihtimali kuvvetli olduğuna göre, sıklet merkezini bu bölgeye yakın bulundurması lâzımdır.

⁷⁰ T. C. Genelkurmay Başkanlığı, **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları**, C. II, s. 112.

⁷¹ Selanik'te doğan Orgeneral Salih Omurtak (1889–1954), 1907 yılında Harp Okulu'nu “teğmen” rütbesiyle bitirmiş, 1910 yılında da Harp Akademisi'nden “kurmay subay” olarak mezun olmuştur. Trablusgarp Savaşı ve I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda görev yapan Omurtak, Ocak 1920'de görevli olduğu Ankara'da kalarak Milli Mücadele'ye katılmıştır. Milli Mücadele'den sonra çeşitli birliklerde komutanlık yapan Omurtak, sırasıyla, 8., 9. ve 3. Kolordu Komutanlığı görevlerini yürütmüştür. Daha sonra, Genelkurmay II. Başkanlığı ve 1. Ordu Komutanlığı görevlerini yürüten Omurtak, 1946–1949 yılları arasında Genelkurmay Başkanı olarak görev yapmıştır.

⁷² İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi Sir R. Clive, bu atamayla ilgili olarak İngiliz dışişlerine gönderdiği raporda şöyle demektedir: “...Genelkurmay bundan kısa bir süre önce, çatışmaların ciddi sorunlar yarattığını idrak etti. Düzeni tesisi etmekten ziyade Kürt sorununu temelinden çözmeye karar verdi. 9. Kolordu Komutanı Sedat Paşa bunun başarılabileninden emin değildi. Bu nedenle yerine çok daha genç ve dinamik biri olan 8. Kolordu Komutanı Salih Paşa getirildi...” Bkz. **Şimsir, İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924–1938)**, s. 239.

⁷³ T. C. Genelkurmay Başkanlığı, **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları**, C. II, s. 116-117.

...İğdır Bölge Komutanlığı, 6 Eylül akşamına kadar Aralık'ta toplanması bildirilen kuvvetlerle ...7 Eylül fecirle beraber Takaltı genel istikametinde ilerleyecek ..Eşkiyanın İran hududuna doğru kaçması halinde hiçbirşey düşünmeden bütün kuvvetiyle üzerine atılacaktır.

Tendürük Grubu, evvelce bildirilen bölgede ve İran dâhilinde Tendürük Dağı ve güneyi istikametinden gelmesi muhtemel eşkiya tecavüzlerine karşı ...bütün kuvveti ile tenkil ve imha için hazır bulunacaktır.

...Hava kuvvetleri⁷⁴, alacakları emre göre 7 Eylül sabahı saat 05:00'ten itibaren filolar halinde uçarak kıtalarımızın taarruzunu destekleyecek ve eşkiyaya bomba ve makineli tüfekle taarruz edecektir...⁷⁵

Bu esaslar dâhilinde 7 Eylül 1930'da 9. Kolordu'nun komutasında III. Ağrı Harekâtı başlamıştır. Aynı gün, Genelkurmay Başkanlığı, 9. Kolordu Komutanlığı'ndan aldığı raporlara dayanarak Başbakanlık, Dışişleri, İçişleri ve Milli Savunma bakanlıkları ile I. Genel Müfettişliği'ne Aybey Dağları'nın işgal edildiği ve isyancıların o yönde İran'a giden çekilme yollarının istikametinin kapandığı bilgisini vermiştir.⁷⁶ Bunun anlamı, isyancılara karşı oluşturulan ve Küçük Ağrı Dağı'nı hedef alan kuşatma çemberinin (kısılcım) güney kanadının kapandığıydı. 8 Eylül günü ise, Genelkurmay Başkanlığı, İçişleri Bakanlığı'na verdiği bilgide, Ağrı Dağı'nın kuzeyinden ilerleyen Türk birliklerinin isyancıları güneye doğru sürüklemekte olduğunu, İran sınır bölgesinde tenkil için ayrılan kıtaların toplanmasının devam ettiğini ve pek yakında bu bölgede de kesin bir tedip harekâtına başlanacağı bilgisini veriyordu.⁷⁷ Diğer bir deyişle, kuşatma çemberinin kuzey kanadı da kapanmak üzereydi. Nitekim 9 Eylül günü, Türk birliklerinin kuşatma çemberini daraltmak ve isyancıları tam anlamıyla etkisiz hale getirmek için Küçük Ağrı Dağı'nı da işgal ettiği bilgisi Genelkurmay Başkanlığı tarafından bildiriliyordu.⁷⁸

Türk askerlerinin Küçük Ağrı Dağı'nı ve Aybey Dağları'nı işgal ederek İran yönünden bir harekâta girişmiş olması isyancılarda büyük bir şaşkınlık yaratmıştır. Nitekim, isyancıların lideri *Yüzbaşı İhsan Nuri*, harekâtın üçüncü gününde, Türk askerlerinin İran yönünden de harekete geçtiklerini gördüklerinde yaşadıkları şaşkınlığı şöyle anlatmaktadır:

⁷⁴ Ağrı İsyanı'nın sonlandırılmasında hava harekâtlarının rolü önemlidir. Zira, bölgenin arazi şartlarının kara harekâtlarına izin vermediği noktalarda, hava kuvvetlerinin desteğiyle isyancılara önemli derecede zayıf vermiştir. Bundan sonraki isyanların sona erdirilmesinde de hava kuvvetlerinden önemli ölçüde yararlanılacağı gibi, 1963 ve 1967 Kıbrıs Krizleri'nde, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'nda, 1980'lerden itibaren Kuzey Irak'ta PKK'ya karşı yürütülen sınır ötesi operasyonlar da hava kuvvetleri önemli destekler sağlayacaktır. Kürt isyanlarının bastırılmasında hava kuvvetlerinin rolü ve bu isyanların Kürt ve Türk milliyetçiliklerinin gelişimi üzerindeki etkileri konusunda bkz. Robert Olson, "The Kurdish Rebellions of Sheikh Said (1925), Mt. Ararat (1930), and Dersim (1937-8): Their Impact on the Development of the Turkish Air Force and on Kurdish and Turkish Nationalism", *Die Welt des Islams*, Vol. 40, No: 1 (2000), pp. 67-94.

⁷⁵ T. C. Genelkurmay Başkanlığı, **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları**, C. II, s. 117-119.

⁷⁶ T. C. Genelkurmay Başkanlığı, **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları**, C. II, s. 121.

⁷⁷ T. C. Genelkurmay Başkanlığı, **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları**, C. II, s. 123.

⁷⁸ T. C. Genelkurmay Başkanlığı, **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları**, C. II, s. 124. İstanbul'daki İngiliz askeri ataşesi tarafından İngiliz Büyükelçisi'ne gönderilen 10 Eylül 1930 tarihli raporda da Türk askerlerinin Küçük Ağrı dağını tamamen işgal ettikleri bildirilmekteydi. Bkz. Şimşir, **İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924-1938)**, s. 238.

“...İşte tam o zaman İran sınır karakolunun bulunduğu Aybey [Dağları] tarafından önce top, ardından tüfek ve mitralyöz sesleri yükseldi. Bizim için İran askerleriyle de bir yandan çatışmak çok kötü olacaktı. Ben durumun yanlış anlama sonucu meydana geldiğini düşünerek meseleyi halletmek için o tarafa doğru gittim. Oraya vardığımda, Türk kuvvetlerinin İran tarafından Ağrı’ya saldırıya başlamış olduklarını gördüm. İran devletinin Türkiye Cumhuriyeti’nin isteği üzerine Kürt Milli Kurtuluşçularını yani İrani Aryen ırkını ortadan kaldırmak için bu topraklarını Türk ordusuna verdiği anlaşılıyordu...”⁷⁹

Harekâtın sonuna yaklaşılırken, isyancılar İran tarafında tutunabilecekleri bir nokta kalmadığı için, 11 Eylül günü son bir ümitle Büyük Ağrı Dağı’nın kuzeydoğu yamaçlarına yönelerek bir yarma harekâtına girişmişler ancak başarısız olmuşlardır. 12/13 Eylül gecesi yaşanan son çatışmalardan⁸⁰ sonra, 14 Eylül 1930’da, Genelkurmay Başkanlığı III. Ağrı Harekâtı’nın isyancıların kesin bir şekilde yenilgisiyle son bulduğunu açıklamıştır.⁸¹

Harekât bu şekilde son bulurken, uygulanmakta olan zorlayıcı diplomasinin yeni bir aşamasını oluşturan *dene ve gör* türündeki bir zorlayıcı diplomasi stratejisi çerçevesinde Küçük Ağrı Dağı ve Aybey Dağları’nın Türk askerleri tarafından işgaliyle sınır uyumsuzluğunda da fiili bir durum yaratılmış oluyordu. Bu fiili durumun, Türkiye’nin baskısı ve kararlılığı sonucu İran tarafından kerhen kabul edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Zira, Hüsrev Bey de anılarında, askeri harekâtın bir gereği olarak, Türk askerlerinin Aybey Dağları’na kadar ilerleyip bu hattı (ve dolayısıyla Küçük Ağrı Dağı’nı) işgale mecbur olduğunu ve bu işgal sayesinde, İran tarafının da Türk karargâhıyla temasa geçmek ve kaçan isyancıları gözaltına almak suretiyle bir nevi müşterek harekâta razı edildiğine⁸² dikkat çekmektedir.

Bu dağların işgalleriyle ilgili bir diğer önemli nokta ise, harekât sonrasında Türkiye ile İran arasında yeni bir sınır antlaşması yapılmaya dek bu işgal durumunun sürdürülmüş olmasıdır. Hüsrev Bey’in, bu duruma ilişkin tespiti şöyledir:

“...Aradan geçen üç ay içinde hududumuzun asilerden temizlenmesi harekâtı tamamen bitmiş fakat lüzumu kadar kıtaatımız müteferrik Kürt çetelerinin tecavüzlerini önlemek için işgal ettiğimiz ve esasen münazaalı olan muntikalarda kalmışlardı...”⁸³

Bu tespitten yola çıkarak, işgal durumunun sınır güvenliğini tam anlamıyla sağlamak için askeri bir gereklilik olarak sürdürüldüğünü söylemek mümkünse de; bu işgalin, yeni sınırın tespiti noktasında İran’la yapılacak olan müzakerelerde Türkiye’nin elini güçlendirdiği de açıktır. Diğer bir deyişle, Türkiye’nin gerek harekât öncesinde, gerek harekât sırasında büyük bir kararlılıkla uyguladığı *zorlayıcı diplomasisi*, bu diplomasinin siyasi, hukuki ve askeri hedeflerinin tam olarak elde edileceği yeni sınır antlaşması yapılmaya kadar devam edecektir.

⁷⁹ İhsan Nuri Paşa, **Ağrı Dağı İsyanı**, s. 91.

⁸⁰ Bu son çatışmalarla birlikte, Yüzbaşı İhsan Nuri’nin de içinde bulunduğu bir grup isyancı gece karanlığından da yararlanarak İran’a kaçmayı başarmışlardır. Bkz. İhsan Nuri Paşa, **Ağrı Dağı İsyanı**, s. 91.

⁸¹ T. C. Genelkurmay Başkanlığı, **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları**, C. II, s. 125-128.

⁸² Gere, **Siyasi Hatıralarım-I: İran (1930-1934)**, s. 69.

⁸³ Gere, **Siyasi Hatıralarım-I: İran (1930-1934)**, s. 195.

Sınır Uyuşmazlığının Çözümü (1930-1932)

1555 *Amasya Anlaşması*'nda ana hatları çizilen ve 1639 *Kasr-ı Şirin Anlaşması*'yla belirlenen hattın büyük kısmını günümüze kadar koruyarak gelen Türk-İran sınırına⁸⁴ ilişkin olarak o zamandan beri çok sayıda düzenleme yapılmıştır. Sınırla ilgili olarak Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki en son düzenleme 1913 İstanbul Protokolü olmasına rağmen, protokolde öngörülen sınır komisyonunun çalışmalarını gerçekleştirememiş olması ve protokolün de onay aşamasını tamamlamamış olmasından dolayı, 1823'ten bu yana küçük sorunlarla devam edegelen Türk-İran sınır sorunu 1920'lerden itibaren ilişkilerin gerginleşmesine neden olmuştur. Bu gerginleşme 1930'da iki ülkeyi savaşın eşiğine dahi getirmiştir.⁸⁵

Sınır sorununun bu boyuta gelmesinde başka bazı faktörlerin de payı bulunmakla birlikte⁸⁶, ana faktör, sınırın iki tarafında yaşayan yarı-göçebe Kürt aşiretlerinin faaliyetleriydi. Bu bağlamda, aşiretler sınırı serbestçe kullanarak ve siyasi faaliyetleriyle sınırın iki tarafında da asayiş tehdit ederken, iki ülkenin bunlara karşı uyguladığı farklı politikalar da birbirleri açısından endişe oluşturmaktaydı. Özellikle, aşiretlerin yasadışı eylemlerine karşı kolluk güçleriyle girdiği çatışmalar, sınırın diğer tarafına da taşmakta ve her defasında iki ülkeyi karşı karşıya getirmekteydi. Ayrıca, dönem dönem iki ülke de Kürt aşiretlerini birbirine karşı kullanırken⁸⁷, Kürt aşiretleri de siyasi hedefleri için iki ülkeyi birbirine karşı kullanmaktaydı.

Türkiye'nin *baskıyı aşamalı olarak artırma* türünden bir zorlayıcı diplomasi stratejisini uygulamaya koymak suretiyle İran üzerinde oluşturduğu baskı ve III. Ağrı Harekâtı'yla birlikte sınırdaki fiili durum, 1926'dan bu yana gündemden düşmeyen ve gerginlik yaratan sınır sorununun bir antlaşmayla çözüme kavuşturulması yolunda önemli bir adım olmuştur. III. Ağrı Harekâtı'nın 14 Eylül 1930'da sona ermesinden hemen bir gün sonra, Türkiye'nin yeni Tahran Büyükelçisi Hüsrev Bey 15 Eylül 1930'da Şah Rıza Pehlevi Han'a Mustafa Kemal Atatürk'ün göndermiş olduğu itimatnameyi sunarak görevine resmen başlamış, Şah'la Ağrı İsyanı'nı ve sınır konusunu görüşmüştür.⁸⁸

⁸⁴ Bu özelliğinden dolayı Türk-İran sınırının Türkiye'nin en istikrarlı sınırı olduğu genellikle kabul edilen bir görüştür.

⁸⁵ Türk-İran ilişkilerinin tarihsel arkaplanı sürekli bir rekabet/zıtlaşma ve savaşlarla dolu karmaşık bir sürece tekabül etmektedir aslında. Bu bağlamda ilişkileri etkileyen temel unsurların, "Sünni-Şii çatışması", "Kürt faktörü" ve "sınır problemleri", "bölgesel rekabet" ve "büyük güçlerle girilen ilişkiler" olduğu söylenebilir.

⁸⁶ İki ülkenin yeni rejimlerinin sahip olduğu milliyetçi ideolojiler ve sınır noktalarının arazi üzerinde işaretlenmemiş olması gibi sorunlar

⁸⁷ Örneğin, Milli Mücadele döneminde İran'da ortaya çıkan Simko Ağa İsyanı (1919-1922) sırasında, Simko Ağa Ermenilere karşı da savaştığı için Kazım [Karabekir] Paşa tarafından desteklenmiştir. Bu yüzden de Eylül 1922'ye kadar İran, Simko Ağa'yla ilişkilerinden dolayı Türkiye'ye güven duymamıştır. Ermenilerle "Gümrü Antlaşması"ni imzalayan Türkiye'nin, Simko Ağa'ya olan desteğini çekmesiyle birlikte Türkiye-İran ilişkileri düzelme yoluna girmiştir. Ancak, 1925 yılında Simko Ağa'nın bir süreliğine de olsa İran'la iyi ilişkiler kurması, Türkiye'yi endişelendirmiş ve 1930'lara kadar Doğu Anadolu'da ortaya çıkan isyanlarda İran'ın kendi sınırını kullanarak Türkiye'de eylem yapan isyancılara karşı pasif tutumu Türkiye-İran ilişkilerinin belli aralıklarla farklı düzeylerde sertleşmesine neden olmuştur.

⁸⁸ Söz konusu görüşmede Hüsrev Bey, III. Ağrı Harekâtı sırasında, Türk askerlerinin isyancıları imha etmek için süratle ve şiddetle isyancıları takibe mecbur olduğunu, bu yüzden Küçük Ağrı ve Aybey

Bu gelişmenin ardından karşılıklı heyetlerin bir araya gelmesiyle birlikte, Türkiye–İran sınırıyla ilgili olarak 1931 yılı içerisinde yapılan uzun görüşmelerin kilit noktasını 1913 tarihli *İstanbul Protokolü* oluşturmaktaydı. Türkiye, bu protokolün Türkiye tarafından (Osmanlı İmparatorluğu’na) onaylanmadığı için hukuken geçersiz olduğunu savunurken; işgal ettiği araziye karşılık olarak da, stratejik önemi olmayan ancak tarımsal değeri olan aynı miktarda bir araziye İran’a vermeyi teklif etmekteydi. İran ise söz konusu protokolda çizilen sınırın değiştirilmesine karşı olduğunu söyleyerek, Türkiye’nin arazi değişimi teklifine sıcak bakmamaktaydı. İran’ın böyle davranmasının esas sebebi, 1913 tarihli *İstanbul Protokolü*’nün aynı zamanda Şattülarap üzerinden geçen sınır konusunda kendi lehine hükümler içermesiydi. İran, Türkiye’nin tezini kabul ettiği taktirde, bu protokolün geçerliliği konusunda Irak’a karşı ileri sürdüğü tezin dayanağı da ortadan kalkmış olacaktı. Bu nedenle de görüşmelerde tıkanma yaşanırken, Türkiye’nin işgal ettiği arazilerdeki fiili durumu da devam etmiştir.⁸⁹ İran’ın katı tutumu ancak 1931 yılının yaz aylarında kırılabilmiş ve taraflar bazı konularda bir mutabakata varılabilmişlerdir. Buna göre Türkiye, Ağrı Dağı’nın tamamını (yani Küçük Ağrı’nın kendisine ait olmayan kısmını) alması karşılığında, Kotur (Van ilinde yer alan bir bölge) yakınında bulunan ve Bazırgan yakınında bulunan (Makü ve Beyazıt yolunun kesiştiği noktada) iki toprak parçasını İran’a vermeyi kabul etmiştir.⁹⁰ Bu gelişmeden sonra, Hüsrev Bey sınır düzeltme çalışmalarının son durumu hakkında Ankara’yı bilgilendirmek ve kesin talimat almak için 1931 Ekim ayı içerisinde Ankara’ya gelerek, sınır hakkındaki görüşlerini ve son durumu Mustafa Kemal Atatürk’le görüşmüştür. Hüsrev Bey’in, görüşmelerin bir an önce sonlandırılması gerektiği ve bunun için de Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey’in de kendisiyle Tahran’a gelmesinin Şah Rıza Pehlevi Han’ı etkilemek bakımından iyi olacağını belirtmesi üzerine; Atatürk, Tevfik Rüştü Bey’i Tahran’a gitmesi için görevlendirmiş ve taraflar arasında bir anlaşmazlık durumunda Ankara’nın Şah’ın hakemliğini kabul ettiğini belirtmiştir. Ankara, Tevfik Rüştü Bey’i Tahran’a göndermekle, sınır sorununun çözümüne ne kadar önem verdiğini de ortaya koymuş oluyordu.⁹¹

Türk heyetinin 17 Ocak 1932’de Tahran’a ulaşmasından sonra sınırın tespitiyle ilgili bazı görüş ayrılıkları da⁹² Tevfik Rüştü Bey’in ve Furugi Han’ın çabalarıyla bir çözüme

Dağları’nda yaşanan durumun “sınır tecavüzü” anlamına gelmediğini belirterek, sınırda isyancılara karşı ortak hareket edilmesinin iki ülke için de faydalarına değinmiştir. Rıza Şah ise, İran’ın Türkiye ile ilgili şikayetlerini dile getirerek özellikle Türk basınında kendisiyle ve İran’la ilgili yapılan olumsuz yayınlardan duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Görüşme sonunda Hüsrev Bey, İran’ın samimi dostluk politikasının ve isyancılara karşı alacakları tedbirlerin kamuoylarındaki bu havayı dağıtacağını ve kendisinin de bunun için çalışacağını belirterek, olumlu sayılabilecek bir görüşme gerçekleşmiştir. Bkz. Gerede, **Siyasi Hatıralarım–I: İran (1930–1934)**, s. 70-71.

⁸⁹ Çetinsaya, “Atatürk Dönemi Türkiye–İran İlişkileri (1926–1938)”, s. 161.

⁹⁰ Çetinsaya, “Atatürk Dönemi Türkiye–İran İlişkileri (1926–1938)”, s. 166. Ankara’daki İngiltere Büyükelçisi Sir G. Clerk’in İngiltere Dışişleri Bakanı Mr. A. Henderson’a 3 Aralık 1930 tarihinde gönderdiği yazıda da, Türkiye’nin Küçük Ağrı Dağı’nı İran’dan alma karşılığında, Van vilayetinden bir toprak parçasını İran’a vermeyi teklif ettiği belirtilirken, İran Maslahatgüzarının da bu konuda anlaşmaya varılabileceğini umduğuna dikkat çekilmektedir. Bkz. Şimşir, **İngiliz Belgeleriyle Türkiye’de Kürt Sorunu (1924–1938)**, s. 252-253.

⁹¹ Gerede, **Siyasi Hatıralarım–I: İran (1930–1934)**, s. 199-206.

⁹² Sınır konusunda yapılacak anlaşmaya son şekli verilirken, stratejik öneme sahip küçük bir tepenin kimde kalacağı konusunda teknik heyetler arasında bir anlaşmazlık yaşanmıştır. Bunun üzerine Türk heyetinde yeralan Binbaşı Neşet Bey, durumdan Hüsrev Bey’i haberdar ederek müdahil olmasını

kavuşturularak, 23 Ocak 1932’de iki antlaşma imzalanmıştır. Bunlardan birincisi *Türkiye-İran Hudut Hattının Tayinine Dair İtilafname*⁹³ (Türkiye-İran Sınır Anlaşması), diğeri ise *Türkiye ile İran Arasında Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakem Muahedenamesi*’dir.⁹⁴ Bu anlaşmalarla birlikte, Türkiye, Ağrı Dağı’nın tamamını (yani Küçük Ağrı’nın kendisine ait olmayan kısmını da) alması karşılığında, Kotur ve Bazırgan yakınında bulunan iki toprak parçasını İran’a vermeyi kabul etmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Cumhuriyet döneminin önemli isyanlarından olan Ağrı İsyanı, bir yandan ülke içinde huzursuzluk ve güvensizliğe neden olurken, diğeryandan isyancı Kürt aşiretlerinin İran’dan destek alıyor olması da Türkiye ile İran arasında dozu giderek artan gerilimlere ve nihayet bir krize neden olmuştur. Türkiye, 1930’lara gelinceye kadar Türkiye-İran sınırındaki Kürt aşiretlerinin suç teşkil eden faaliyetleri konusunda İran’dan beklediği desteği alamadığı gibi; isyancılara karşı yürütülen askeri harekâtlar sırasında da isyancıların İran’ın fiili denetiminde olan Küçük Ağrı Dağı’nın İran tarafına kaçmaları ve İran’ın bu konudaki eylemsizliği, harekâtlardan beklenen neticenin elde edilmesine engel olmuştur. Diğeryarıftan, Türkiye, bu soruna diplomatik yollardan çözüm bulabilmek için İran’la çeşitli tarihlerde antlaşma ve protokoller akdetmiş olmasına rağmen de istediği sonucu elde edememiştir.

Haziran 1927’de özellikle Ağrı bölgesindeki asilere karşı bir tedip harekâtı düzenlenmesine rağmen, isyancıların büyük çoğunluğu yine İran’a kaçmıştır. Bu tür tedip harekâtları, isyancıları tam anlamıyla etkisiz hale getirebilmek için sınır istihbaratına ve İran’ın desteğine mutlak surette gereksinim olduğunu her defasında ortaya koymuştur. Aslında, Türkiye öteden beri, bölgede askeri operasyonlar yaparken İran’ı isyancılara karşı daha etkili önlemler almak konusunda uyarmaktaydı. Bu bağlamda, Ağrı İsyanı’nın kontrol altına

istemiştir. Hüsrev Bey’in İran heyetini ikna edememesi üzerine Tevfik Rüştü Bey de devreye girmiş, ancak İran heyeti ikna edilememiştir. Bunun üzerine Tevfik Rüştü Bey, Atatürk’ten almış olduğu direktif doğrultusunda hareket ederek “...Görülüyor ki bu işi bizler halledemeyeceğiz. Ben, Şah Hazretlerinin hakemliğini hükümetim namına kabul ediyorum.” demiştir. Türk heyetinin bu manevrası karşısında oldukça şaşırın İran heyeti başkanı Furuği Han konuyu “...Şah Hazretlerine arz edeyim.” demekten başka çare bulamamıştır. Konuyla ilgili olarak Rıza Şah’a bilgi veren heyette yer alan İranlı General Arfa’ya Şah’ın söyledikleri oldukça dikkat çekicidir. Şah Rıza Pehlevi Han, “Beni anlamıyorsunuz. Önemli olan şu veya bu tepe değil; Türkiye ile olan sınır problemimizin bir an önce ve ilelebet çözümlenmesidir. İki ülke arasında geçmişten gelen ve daima düşmanlarımızın işine yarayan uyuşmazlıklar son bulmalı ve Türkiye ile İran arasında karşılıklı çıkarlarımıza dayalı samimi bir dostluk kurulmalı. Eğer biz birleşir ve ittifak edersek kimseden korkmam.” diyerek İran heyetinin Türk heyetinin teklifini kabul etmelerini emretmiştir. Bkz. Gere, **Siyasi Hatıralarım-I: İran (1930-1934)**, s. 207. Şah’ın bu tutumuyla ilgili olarak Tevfik Rüştü Bey de, Şah’a konuyu arzeden İran heyeti uzmanlarına, Şah konunun neden halledilemediğini sorduğunda, uzmanların ilerde Türkiye ile çıkabilecek bir ihtilafı burasının İran açısından stratejik bir savunma noktası oluşturacağını söylediklerini; buna karşılık Şah’ın da “...Meseleyi bu noktadan düşünmeyiniz. Türkiye ile İran hiçbir vakit silahlı bir ihtilafa girmeyecektir.” dediğini belirtmektedir. Bkz. Sabahattin Özel, **Atatürk ve Atatürkçülük**, Derin Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 217-218.

⁹³ Antlaşmanın metni için bkz. İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları**, C. I (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 430-432.

⁹⁴ Antlaşmanın metni için bkz. T. C. Kültür Bakanlığı, **Atatürk’ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge)**, s. 525-531.

alınması bakımından 1926 tarihli antlaşma büyük önem taşımasına rağmen, antlaşma hükümlerinin uygulanması konusunda İran'ın gevşek sayılabilecek tutumu, ilişkilerdeki gerginliği yeniden arttırmıştır. Türkiye'nin somut talepleri, sınırın isyancılara kapatılması, askeri harekâtlar sırasında kaçıp kurtulan isyancıların İran'a sığınmalarının önlenmesi ve ortak sınırın yapılacak bir antlaşma yoluyla tespiti noktalarında toplanıyordu. Gerek 1926 tarihli antlaşma gerekse bu antlaşmaya ek olarak imzalanan 1928 tarihli protokol sınır güvenliği konusunda iki ülkeye de karşılıklı yükümlülükler getirmesine rağmen, İran'ın isyancılara karşı tutumunda Türkiye lehine bir değişim yaşanmamıştır. Öte yandan, o yıllarda Türkiye ile İran arasında sınırdaki Kürt aşiretlerinin yarattığı asayiş sorunlarının yanında, bir de Osmanlı İmparatorluğu'nda kalma bir sınır problemi de mevcuttu. Bu sınır problemi ise 1913 tarihli *İstanbul Protokolü*'yle Küçük Ağrı Dağı'nın İran sınırları içerisinde kalan bölümünde düğümlenmekteydi. Küçük Ağrı Dağı, isyancıların Türkiye'de eylem yaptıktan sonra, rahatlıkla sınırı geçerek kendilerini güvene aldıkları bir bölgeydi. Gerek dağın bu özelliği, gerek İran'ın sınır güvenliği konusunda gevşek davranması, gerekse 1913 tarihli *İstanbul Protokolü*'nün Osmanlı İmparatorluğu döneminde meclisin onay işlemine girmemiş olması, Türkiye'yi hem isyancılar konusunda hem de yeni sınırın tespiti noktasında ortak düşünmeye itmiştir. Bu çerçevede 1929 yılı sonunda Türkiye'nin karar alıcıları oluşturdukları zorlayıcı diplomasi stratejisi çerçevesinde, hem Ağrı İsyanı'nı kesin bir şekilde sonlandırmak, hem de Türk-İran sınırını kesin bir şekilde tespit etmek noktasında İran'ı müzakere masasına çekmeyi hedeflemiştir. Diğer bir deyişle, Türkiye'nin izleyeceği zorlayıcı diplomasi, askeri harekâtlar sırasında kaçıp kurtulan isyancıların İran'a sığınmaya mecbur edilmeleri ve bunun ortaya çıkardığı fiili durumdan istifade ederek, ortak sınırın yapılacak bir antlaşma yoluyla tespiti noktalarında toplanıyordu.

Bu hedefler doğrultusunda Türkiye İran'a karşı uygulayacağı zorlayıcı diplomaside “baskıyı aşamalı arttırma” stratejisi türünden bir hareket tarzını benimsemekle birlikte, gerginliğin krize evrildiği aşamaya doğru verilen notalarla da *zımnî ultimatom* stratejisinin de İran'a karşı başarıyla kullanıldığı görülmüştür. 1930 yılının Haziran, Temmuz, Ağustos ve nihayet ana askeri harekâtın gerçekleştirileceği Eylül ayları boyunca, Türk hükümetinin İran'a karşı başarılı bir *turmandırma siyaseti* izleyerek askeri ve diplomatik eylemlerle kararlılığını ortaya koyduğu, basın ve kamuoyunda da bu konunun oldukça yüksek bir duyarlılıkla işlendiği görülmektedir. Karşılıklı nota teatilerinin, sertleşmelerin yaşandığı bu süreçte, Türkiye bir yandan İran üzerinde *baskıyı aşamalı arttırma* olarak niteleyebileceğimiz türden bir zorlayıcı diplomasi stratejisini uygulayarak İran üzerinde etki yaratmaya ve baskı kurmaya çalışılırken; diğer yandan, Türk askerlerinin İran topraklarında da harekâtı sürdürebilmesi ve ortak sınırın bir anlaşma zemininde çözüme kavuşturulması için görüşmeler yoluyla sonuç elde etmeye çalışmıştır. (Bkz. Tablo 2) Bu çerçevede, 1930 Haziran'ından 1930 Eylül'ünün ortasına kadar Türkiye uygulamakta olduğu zorlayıcı diplomasi stratejisinin esas hedefi olan Küçük Ağrı Dağı'nı işgal edebilmek için, yürüttüğü harekâtlarla isyancıları İran sınırına doğru sürerek, İran'a sığınmak mecburiyetinde bırakmıştır. Böylelikle, isyancıların İran'a doğru kaçmaya başlamasıyla birlikte Türkiye-İran sınırında askeri açıdan fiili bir durum yaratılarak zorlayıcı diplomasinin tam anlamıyla devreye sokulması söz konusu olmuştur. Diğer bir deyişle, daha önce gerçekleştirilen askeri harekâtlardan farklı olarak, kesin sonuca ulaşmada askeri ve diplomatik açıdan iki ülke arasında ciddi bir “kriz” durumunun oluşması/yaratılması söz konusu olmuştur.

Fiilen İran'ın denetiminde olan ama egemenliğinin kimde olduğu hukuken tartışmalı Küçük Ağrı Dağı'nın İran tarafına kaçan isyancıları tamamen etkisiz hale getirmek için Türkiye buraya belli ölçülerde girerek, harekâtın selameti ve ortak sınırın tespiti noktasında güçlü bir pozisyon elde etmeye çalışmıştır. Diğer bir deyişle, krizin bu aşamasında Türkiye *dene ve gör* olarak niteleyebileceğimiz bir zorlayıcı diplomasi stratejisini de uygulamaya koymuştur. (Bkz. Tablo 2) İsyancılara karşı harekete de geçmede isteksiz olan İran ise, ortak harekâta da yanaşmayarak, bir anlamda Türkiye'ye istediği fırsatı vermiştir. Şüphesiz, Türkiye'nin bu sonucu elde etmesinde, gerçekleştirdiği büyükelçi değişimi, kamuoyunda ve basında yaratılan hava, gittikçe sertleşen notalaşmaların büyük rolü olmuştur. Türkiye'nin karar alıcıları, ordunun gücünü diplomasinin arkasına sürerek adeta "kadife eldiven içindeki demir bir yumruk" gibi bu gücü İran'a göstermeye çalışmışlardır. Sonuç olarak, 1930 Eylül'ünün ilk haftası içerisinde isyancılara karşı başlatılan ana askeri harekâtle, Küçük Ağrı Dağı ve Aybey Dağları işgal edilerek, isyancıların geri çekilme yolları ve bölgeleri kapatılmış ve dört yıldır süren Ağrı İsyanı sona erdirilmiştir.

Tablo 2: Türkiye-İran Krizi'nde (1930) Türkiye'nin Zorlayıcı Diplomasinin Parametreleri

Hedef Devlet	İran
İstemler	<ul style="list-style-type: none">İsyancılara destek verilmemesi1913 tarihli İstanbul Protokolü onaylanmadığı için Türkiye-İran sınırının yeniden saptanması
Uygulanan Zorlayıcı Diplomasi Stratejileri	<ul style="list-style-type: none">"Zımnî ultiimat"ı"Baskıyı aşamalı arttırma""Dene ve gör"
Askeri Etki Araçlarının Kullanım Biçimi ve Düzeyi	<ul style="list-style-type: none">Güç kullanma tehdidiÇatışmaya varmayan sınırlı güç kullanımı (Tartışmalı sınırın geçilmesi ve işgal edilmesi/kontrol altına alınması)
Türkiye'nin Ulusal Çıkar Matrisinde Öne Çıkan Unsurlar	<ul style="list-style-type: none">Güvenlik endişesiEgemenlik iddiası

Harekât bu şekilde son bulurken, Küçük Ağrı Dağı ve Aybey Dağları'nın Türk askerleri tarafından işgaliyle İran'la yaşanmakta olan sınır uyuşmazlığında da fiili bir durum yaratılmıştır. Bu fiili durum, Türkiye'nin baskısı ve kararlılığı sonucu İran tarafından da kerhen kabul edilmiştir. Zira, Tahran Büyükelçisi Hüsrev Bey de askeri harekâtın bir gereği olarak, Türk askerlerinin Aybey Dağları'na kadar ilerleyip bu hattı (ve dolayısıyla Küçük Ağrı Dağı'nı) işgale mecbur olduğunu ve bu işgal sayesinde, İran tarafının da Türk karargâhıyla temasa geçmek ve kaçan isyancıları gözaltına almak suretiyle bir nevi müşterek harekâta razı edildiğine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla, işgal durumunun sınır güvenliğini tam anlamıyla sağlamak için askeri bir gereklilik olarak sürdürüldüğünü söylemek mümkünse de; bu işgalin, yeni sınırın tespiti noktasında İran'la yapılacak olan müzakerelerde Türkiye'nin elini güçlendirmiş olduğu da bir gerçektir. Diğer bir deyişle, Türkiye'nin gerek harekât öncesinde, gerek harekât sırasında büyük bir kararlılıkla uyguladığı zorlayıcı diplomasisi, bu diplomasinin siyasi, hukuki ve askeri hedeflerinin tam olarak elde edileceği 1932 tarihli yeni sınır antlaşması yapıncaya kadar devam edecektir. Nihayet bu antlaşmayla birlikte, Türkiye, Ağrı Dağı'nın

tamamını (yani Küçük Ağrı'nın kendisine ait olmayan kısmını) alması karşılığında, Kotur ve Bazırgan yakınında bulunan iki toprak parçasını İran'a vermeyi kabul etmiştir. Böylelikle Türkiye uyguladığı zorlayıcı diplomasi sayesinde hem isyancıların İran'dan aldığı desteğin kesilmesi noktasında hem de Türk-İran sınır sorununun çözümünde kesin bir sonuç elde ederken, diğer taraftan sınır güvenliğini sağlamak noktasında da gerçekleştirdiği toprak değişimiyle önemli bir avantaj elde etmiştir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Aybars, Ergün, **Yakın Tarihimize Anadolu Ayaklanmaları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988.
- Bulut, Faik, **Devletin Gözüyle Türkiye'de Kürt İsyanları**, Yön Yayıncılık İstanbul, 1991.
- Çay, M. Abdulhaluk, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, Turan Kültür Vakfı Yayınları, Ankara, 1994.
- Gerede, Hüsrev, **Siyasi Hatıralarım-I: İran (1930-1934)**, Vakıf Basımevi, İstanbul, 1952.
- Özel, Sabahattin, **Atatürk ve Atatürkçülük**, Derin Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Paşa, İhsan Nuri, **Ağrı Dağı İsyanı**, 2. bs., Med Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- Saray, Mehmet, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.
- Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C. I (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.
- Şimşir, Bilal N., **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.
- Şimşir, Bilal N., **Bizim Diplomatlar**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996.
- Şimşir, Bilal N., **İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924-1938)**, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1975.
- T. C. GENELKURMAY BAŞKANLIĞI, **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları**, C. I, II, III, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992.
- T. C. KÜLTÜR BAKANLIĞI, **Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge)**, C. II, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

Makaleler

- Akdevelioğlu, Atay ve KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, "Ortadoğu'yla İlişkiler (1923-1939)", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, C. I (1919-1980)**, 12. bs., Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 357-369.
- Anbarcıoğlu, Meliha, "Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve İran'da Reformlar", *Doğu Dilleri Dergisi*, C. 3, Sayı: 4 (1983), s. 5-38.
- Arar, İsmail, "Atatürk'ün Günümüz Olaylarına da Işık Tutan Bazı Konuşmaları", *Belleten*, C. 45/1, Sayı: 177 (Ocak 1981), s. 5-26.
- Çetinsaya, Gökhan, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1926-1938)", *Avrasya Dosyası*, C. 5, Sayı: 3 (Sonbahar 1999), s. 148-175.
- Dağı, Zeynep "Diplomasi: Çatışmanın ve İşbirliğinin Dili", **Uluslararası Politikayı Anlamak: Ulus-Devlet'ten Küreselleşmeye**, Der. Zeynep Dağı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007, s. 287-353.

- Değerli, Esra Sarıkoyuncu, “Ağrı İsyanlarında Yabancı Parmağı (1926–1930)”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 22 (Aralık 2008), s. 1-22.
- George, Alexander L., “Coercive Diplomacy”, **The Use of Force: Military Power and International Politics**, 6th ed., Ed. by. Robert J. Art, Kenneth N. Waltz, Rowman&Littlefield Publishers, Inc., Lanham, 2004, pp. 70-76.
- Gönlübol, Mehmet ve SAR, Cem, “1919–1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası”, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919–1995)**, 9. bs., Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996, s. 3-133.
- Kutlay, Naci, “Kürt Milliyetçiliğinin Son Yüzyılı (1920–1970), Cumhuriyet ve Kürtler”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 160 (Nisan 2007), s. 26-33.
- Olson, Robert, “The Kurdish Rebellions of Sheikh Said (1925), Mt. Ararat (1930), and Dersim (1937–8): Their Impact on the Development of the Turkish Air Force and on Kurdish and Turkish Nationalism”, *Die Welt des Islams*, Vol. 40, No: 1 (2000), pp. 67-94.
- Özgiray, Ahmet, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk–İran Siyasi İlişkileri (1920–1938)”, **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, Ed. Berna Türkdoğan, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, s. 297-309.

Resmi Yayınlar

Düstur, Tertip 3, C. 7.

Resmi Gazete, Sayı: 8692, Tarih: 29.12.1929

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 25, Devre II, İçtima Senesi: III, Yüzbeşinci İçtima, 22.05.1926.

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 27, Devre: II, İçtima Senesi: IV, Sekizinci İçtima, 22.11.1926.

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 33, Devre: II, İçtima Senesi: IV, Yetmiş Yedinci İnikat, 19.06.1927.

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 5, Devre: III, İçtima Senesi: I, 9. İnikat, 29.11.1928.

Gazeteler ve diğer yayınlar

Nadi, Yunus, “Şarktaki Hadise ve İran”, *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1930.

Sadık, Necmeddin, “Tehlikeli Bir Komşu Kapısı”, *Akşam*, 7 Temmuz 1930.

“Ağrı Dağı Üzerindeki Askeri Harekâtımız”, *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1930.

“Ağrı Hadisesi’nin Aslı Nedir?”, *Vakit*, 29 Haziran 1930.

“Ağrı Harekâtı Başlıyor”, *Milliyet*, 30 Ağustos 1930.

“İran Bize Dost mu, Düşman mı?”, *Vakit*, 5 Temmuz 1930.

“İran Hududu Tashih Edilmelidir”, *Milliyet*, 31 Temmuz 1930.

“İran Hükümetine Bir Nota Verdik”, *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1930.

“Mesele Adi Bir Şekavet Olmaktan Çıkmış, Siyasi Bir Renk Almıştır”, *Vakit*, 5 Temmuz 1930.

“Şark Hududumuza Tecavüzde Bulunan Şakiler”, *Milliyet*, 1 Temmuz 1930.

“Tenkil Harekâtı Başladı”, *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 1930.

Akşam, 24 Temmuz 1930.

Cumhuriyet, 23 Temmuz 1930.

Milliyet, 3 Temmuz 1930.

Milliyet, 11 Ağustos 1930.

Milliyet, 19 Ağustos 1930.

Milliyet, 20 Ağustos 1930.

Vakit, 29 Temmuz 1930.

Vakit, 13 Ağustos 1930.

Vakit, 23 Ağustos 1930.

(Çevrimiçi) http://www.igdir.gov.tr/default_B0.aspx?content=134, 5 Ağustos 2010.